

॥२॥

वि० नय०

1

त्या

तुर्विचशरीरत्वमात्मनो नास्तीत्यर्थः न चार्वाकमते प्रत्यक्षमेव प्रमाणं तत्सिद्धेर्न तैरेवं
 वित्तशक्तिमिदं ह्यारभ्यते न त्वदृष्टनामकिमप्यस्ति यथेष्टा चरणमेव धर्मः देहनाशो
 योक्तज्ञातत्वादिकं अपि देहधर्म इति ॥ तदप्युक्तं ज्ञानस्य देहधर्मत्वे घटे पितृत्वं प्रतीयते ॥ स
 जीवनि जीवव्यवहारोपिनोपपद्यते ॥ न च संस्मानविक्रयेण देहेतुत्वं लज्जितिरिति वाच्यं
 मृतदेहेऽपि ॥ तत्प्रसंगात् ॥ अपरं च धर्मोऽंशरीरमिति देहात्मनो नैव प्रतीतिरेव तस्यानेन प्र
 माणं न च राहोः क्षिरइति च दौषचारिकोच्चेद इति ॥ तत्र तात्त्विकचेदाज्ञात्वात् ॥ प्रत्रत्ववधित
 प्रत्यक्षसिद्धोच्चेदः द्विविज्ञातमात्रस्य स्तन्यप्रवृत्तयश्चानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्काराश्च य
 त्वेन देहातिरिक्तः सिध्यत्येवात्मा तथा विष्णुपुराणं ॥ पञ्चभूतात्मवेदे देही मोह त मोह
 तः ॥ प्रहं ममेति चेत्तु ज्ञेयः कुरुते कुमतीरती ॥ प्राकाशवायुग्निजलपृथिवीभ्यः प्रथ
 वस्थितेऽप्रनात्मन्यात्ममयं जावकः करोति कलेवर इत्यादि न वैदियाण्यत्मा ॥ चक्षु
 रादिनीरूपा घनानवाप्ति ॥ इत्यवधितचेदप्रतीतेः यो ह्यदृष्टा स एवाह मरणमीति च

॥२॥

नित्यं लानिस्तथासंतापस्तपश्च ह प्रहोपपूर्वक्यथार्थ व्याख्यानेन निर्वाणयतीशमयती
तितथातस्त्वमन्यत ॥ प्रथातिशयितसौलभ्यादिगुणं दामोदरलीलाव्यंजितात्पर्यत्र
वात्सल्यं श्रीकृष्णस्य परमपुरुषमभिलाषितविशेषमर्थयितुमनुसंधेत् ॥ ग्रन्तं तं तिष्ठत्य
ग्रन्तं तं कल्याणगुणैक्यमाहुरंतुः खानिचिना शिनामादिव्यादरोदंचितदीर्घदामा
माश्रयकोपिसहस्रनामा ॥ ३ ॥ लोकोत्तराणि ललितानुबंधत्वदीयलोकादरणीयमीश
समस्तलोकोपितुतिहमंचग्रंथत्वमेवग्रंथयप्रपन्नात् ॥ ग्रन्तं तं कल्याणगुणनामेवमु
ख्यं नामयास्मिन्नित्यर्थः स्वार्थमेवैतत् ॥ पद्यद्वये एवं गुणपरंपराभिष्टेदेवतावानुस्मृत्य
संप्रार्थयचक्रेभ्यो गं प्रतिजानीते विवेकेति विवेकत्रयरत्नोस्मिन् गुणैक्यं बलात्
स्वरूपे ॥ १ ॥ पाप ॥ २ ॥ साध्यानां ॥ ३ ॥ विवेकः कथ्यते मया ॥ ४ ॥ तत्रैव विद्विद्वत्स्वरूपेण त्रि
चेति ॥ स्वरूपं तु चित्स्वरूपमचित्स्वरूपं ब्रह्मरूपमिति त्रिचेत्यर्थः तत्र चित्स्वरूपं शोच
यति ॥ चित्स्वरूपं तु देवादिदेहादिभ्यो विनिघतेति ॥ देवतिर्यग्ननुष्यस्वावरूपव

॥३॥

वि० त्र०

2

तेः सत्त्वाणामप्यहं जीव इति स्मृतेऽप्येव त्वेपि सर्वदेहव्याप्तिः चर्मभूतज्ञानद्वाराप्युज्यते ॥ दी
पस्य च प्रभाद्वाराग्रहंतर्म इत्यव्याप्तिः ॥ अं दोगे प्रज्ञायावाचं समाहृत्य वाचा सर्वाणि ना
मान्याप्नोतीति ॥ ब्रह्मांडेऽप्येवमात्रोपपन्नं जीवः स्वदेहं व्याप्यतिष्ठति ॥ यथा व्याप्य शरीराणि
हरिचंदनविंदुवदिति ॥ न च विभुरात्मा सर्वेषामात्मनां सर्वत्र संनिधानाविशोयात् ॥ श
रीरादीनामविशेषप्रसंगात् ॥ न च कर्मण्यवस्था ॥ कर्मण्यकरणसाध्यत्वेन तदुत्पन्न
त्वेन साधारण्यं न यायात् किंच ॥ अप्येव त्वेपि सौत्र्यादीनां योगजं चर्म विशोषेच्छ ॥ श
क्तिः विशोषेणैकदेहाधिष्ठातृत्वात् न समं जसं ॥ त्वयापि मनोवष्टिन्नस्य जीवत्वांगी
कारात् ॥ तथैव मंतमपि न कश्चिद्दोषः ॥ तदुक्तं स्वदेहं ॥ असम्पक्कस्य गितिव्यव
स्थाभेदतः ॥ सुराः व्याप्तिस्तनयुतास्त्वन्येचिदुए नैव नान्यथा ॥ विदुः एव स्वरूपत्वात् ॥ ३
तद्व्याप्तिश्चेति गीयते ॥ शक्तिर्योगात्सुराणं तु विविधा व्यवस्थिति रिति निर्मलं सर्वदा
स्वरूपप्रयुक्ता विद्यादिमत्परहितं ॥ जगत्परतंत्रं तत्प्रसादैव जनितज्ञानक्रियाशक्ति

व्याप्य

तिसंघातुरेकस्यप्रतिपन्नत्वात्॥ चक्षुरादिना तु प्रतिनिधितारूपादय एवानुभावाः नापि मनः
मनोमेनिर्मलं मनसा सर्वविदितं॥ प्रयेतितस्य ज्ञानकरणत्वेन प्रतीतेः कर्त्ता ह्यात्मा अतएव
प्राणोपिन मम प्राणगच्छतीत्याद्यनुभावात्॥ नापि बुद्धिरात्मा इदमहं जानामीति॥ ज्ञात
धर्मतया प्रतीतेः ज्ञानं जातं तस्येति ज्ञातुः प्रतिसंघातुरेकत्वेन युज्यते॥ ज्ञानस्वरूपं ज्ञा
नगुणमहमर्थगुणनिर्मलं नगवत्परतंत्रं च स्वस्मेव स्वप्रकाशकं ज्ञानस्वरूपमित्यनेन
तस्य जडत्वव्यावृत्तिः॥ सर्वावस्थास्वरूपमरुमिति॥ नैरपेक्ष्येण प्रतीतेः अतिशुद्धं॥ अत्रायं पु
रुषः स्वयं ज्योतिरिति॥ ज्ञानगुणमित्यनेन॥ चर्मभूतस्यापि ज्ञानस्य नित्यत्वं तदाश्रितत्वं
च अतिसिद्धं न हि द्रष्टुं॥ ईदं विपरिलोपो विद्यत इति॥ यथा ते जोरूपस्यापि सूर्यादेः प्रभा
श्रयत्वं तथा ज्ञानरूपस्यापि ज्ञानाश्रयत्वमुपपद्यते॥ अहमर्थः॥ अहं बुद्धिवोच्यं प्राणः
प्राणपरिमाणं॥ एषोऽप्युरात्मा चेतसा बोद्धितव्यं॥ यास्मिन् प्राणः पंचधा संविवेक्षणीयः प्राण
तन्नागस्य सतथा काल्येतस्य च॥ नागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्यायकत्वं तद्वत्पादिस्य

सात्कारज्ञानवतएव ॥ सित्वं कर्तृत्वादिकंचतद्धिततद्देव ॥ प्रकृतेः क्रियमाणं त्री
 त्यादिवाच्येऽपि न कर्तृत्वाद्वा निरुच्यते ॥ किं तु पराधीनत्वमेवेति ॥ नावचेष्टेन
 दिष्टवियोगानहं ॥ यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुतेः ॥ निवाशसम्पत्तयेत्यादिश्रुतेः ॥ अवि
 दिति स्वकृतकर्मवसतया हेतुसंयोगवियोगाहेतित्यर्थः ॥ पुनरेव नित्येति त्यानावे
 तनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानिति श्रुतेः ॥ प्रतिशरीरं निन्नमित्यर्थः ॥
 एकात्मबोदे त्वनेनानुभूतोर्थो न्येन स्मर्येत ॥ दृष्टं एकशरीरावधि न कुर्यादीनामेका हि
 श्रूयतया प्रतिसंयानं ॥ गुरुशिष्यादि व्यवस्थानुपपत्तिश्च ॥ अनुमानेन च देवदत्तोय
 तदत्ततादात्म्यशून्यः ॥ तदनुभवजन्यस्मृत्यनाचारत्वात् ॥ कदाचिदपि तद्गतसुखा
 दिप्रतिसंयानरहितत्वाच्च यन्नैवं यथायज्ञदत्त इति ॥ एवं जीवस्वस्वाभाविक्त्वरूपेति ४
 रूपमायावशादन्यथात्वमप्याहुः ॥ प्रणादिमायया च न स्वस्वरूपगुणमेव च श्रीश
 प्रसादाविर्जीव्यं स्वरूपगुणवेत्तव ॥ स्वरूपशेषत्वादिगुणान् प्रानंदादयः ॥ तर्हि प्रणा
 दिमायाश्चिन्तत्वादनित्यं ह प्रसंग इत्याशंक्य श्रीपतिप्रसादेन पुनस्तदाविर्जीवा

कं यो गिम्न तिष्ठ कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतनायति ॥ यत्प्रसादादिमे संति न संति
यदुपेक्षयेति न च विधिनिषेधशस्त्रवैयर्थ्यं ॥ जीववृत्तप्रयत्नादिसापेक्षत्वाद्गवतः
तदुक्तं न विषये पूर्वकर्मप्रयत्नं च संसारे वाप्यपेक्षतुर्हं श्वरः ॥ कारयेत्सर्वतश्चेच्छ्वरकृतं
न वेत्ति ॥ प्रनादित्वाददोषश्चापूर्णे शक्तिस्ततो हरिरिति ॥ स्वस्मै च स्वप्रकाशकं ॥ ज्ञानं
तरमंतरेण स्वप्रकाशकत्वं ॥ धर्मभूतज्ञानस्यास्तीति स्वस्मात्सु तं ॥ ज्ञानं तु स्वाग्रयस्या
त्प्रन एव स्वयं प्रकाशते न तु स्वस्मै ॥ प्रात्मानुग्रहमिति स्वात्मानं प्रकाशयति ॥ स्वस्मै ॥
न त्वन्यस्मै ॥ स्वरूपभूतज्ञानस्य धर्मरूपज्ञानाद्विशेषस्वस्मै स्थितत्वं विषयप्रकाश
कत्वमप्रकाशकत्वाभावश्च धर्मभूतस्य स्वरूपाद्विशेषपरस्मै स्थितत्वं विषयप्रका
शकत्वं च ॥ प्रप्रकाशाभावस्वरूपानुभववेत्तायां स्वरूपे उल्लेखः ॥ स्वयतिरिक्तानुभ
ववेत्तायां धर्मभूते उल्लेख इति ॥ कर्तृज्ञोक्ततया ज्ञातं जगवश्चिदमेव ॥ प्रविद्विद्यो
गयोगार्हमनेकं च समीरितं ॥ गुरुज्ञातत्वाद्यस्वात्मनः स्वात्मा चिकायर्मा एष हि दृष्ट
इत्यादि श्रुतेः ॥ न त्वात्मनः साक्षित्वमेव सत्यं ॥ तथापि साक्षाद्व्यतिरिक्तं ज्ञायामिति सा

॥६॥

वि० त्रिप

4

का मुक्ता नित्य मुक्तानां द्वैविध्यमाह ॥ नित्याः परिजना मुक्तास्तथैवोक्ता परिच्छदाः नित्य मुक्ताः प
रिजनाः परिच्छदा इति द्विजोक्ता इत्यर्थः ॥ परिजनाः अनेन तस्य ह्यविच्छुक्ते नारयः परिच्छदस्तु
किरीटमुकुटसंख्य चक्रा पात्राणि युचवर्गाः ॥ प्रात्मारम्भाणां मपि मनो मोहा बहवादास्तत्र
मेव परिच्छदानां नित्यग्रे निरूपयिष्यामः ॥ कादाचित्क मुक्तेषु नेह माह ॥ कादाचित्का जगव
ता केवला येति ते द्विजा ॥ जगवता जगवत्पराः शेषत्वं स्वरूपानुरूप जगवत्स्वरूप गुणवि
भूतिसाक्षात्कारानन्दनिर्भराः केवलाः पर्यवसानभूमिभूत जगवदनुभवमलयेनून
पूर्वलिप्तिताः ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वप्रधानवः ॥ प्रात्मन्येव वसंतुष्टस्तस्य का
येन विद्यते ॥ इत्यत्रोक्ता ॥ जगवत्पराणां नेह माह ॥ प्राधास्यदिद्विषयेत्यनेन प्राधागुणानुसं
धानपराः के कर्तव्यतत्पराः इति द्विजा गुणानुसंधानपराः ॥ स्वामित्वसौलभ्यादिगुणानुपरि
शीलनपरवशाः के कर्तव्यतत्पराः दामनिर्माणदि क्रियापराः केवलानां द्वैविध्यमाह ॥ केवला
शुद्धाः स्वाभावैकतत्पराः ॥ प्रात्मानुभूतिपरमा इति द्विजा समीरिता केवलास्तुः स्वाभावैकत
त्पराः ॥ जगत्पराणां मोक्षाय प्रमादित्ययजंतिये इत्यत्रोक्ताः दुःखप्रतिबुद्ध्यानुसंधानेन तन्नि

॥ शो शी

द्विष्य चरुपास्थिताः॥ ग्रा तत्रपन्नास्तु संसारमसहमानास्तदा एव नरावत्त्वा सौ स
त्वा हृदयाः॥ प्रथमुक्ता नानेदमाह॥ नित्येति॥ नित्यकादाचित्क नैराशुता अनिष्टिता
द्विधा॥ तत्र नित्यानामकदाचिदपि गर्भे जन्म जरादिः स्वमननुभूयास्थिताः॥ अनन्तत्वेन
तेयविश्वकतेनादि नित्यासिद्धपुरुषानित्यत्वे प्रमाणं तद्विद्मोः परमं परं सदापश्यंत
सूरय इति॥ ध्रुवा सोऽग्रस्य कीरयो जनास इति नृगवैदे कीरयः॥ ग्रात्मनि हेतव कर्ता
रो जना सो जना ध्रुवासः॥ ध्रुवानित्या इत्यर्थः॥ न कर्हि चित्तमपराः शान्तरूपेन रूपंति
नानिनिष्ठो लेटि हेतिरिति॥ श्रीनारायणतत्तलीयस्वंचे॥ कादाचित्कास्तु भवंति हेतुव ग
दात्तसंबंधेनानादेरज्ञानाद्विमुक्ता सकलसंकोशापाये नरावत्स्वरूपगुणविभूती
नरावत्प्रसादे नैव करतला मल कवत्सा तात्कृत्याग्निः यत्पासहसा लोकासा नू
प्यसामीप्यसार्धिसाये ज्यत्पनु भूयत दनु भवजानितप्रीतिविशेषेण वस्त्रान्स्थले
प्यनवतिष्ठमानाः॥ सर्वदेशसर्वकालसर्वान्स्वोचितकालशेषवृत्तिंकुर्वाणाः सर्व

5

लुजं त्वेति नृतातथा ॥ कलाकाष्ठादिनृपतस्यद्यादीनां सहायता ॥ उपकरणं तस्य स्यमन्यत
 एव नाघाति कोषास्तु ज्ञेयाः प्रकरणं तरे प्रथमं स्यमन्यत ॥ वृद्धत्वाद्वा द्रुतेति प्रोच्यते न
 गवानपरः वृद्धो स्यात्स्मिन्नगुणं सद्रुतेति श्रुतेः ॥ वृद्धत्वाद्वा द्रुतेति प्रोच्यते न
 इति ॥ स्मृतेष्वब्रह्मपरिरहन् वधित्व इति ॥ यास्क निरुक्ते श्वब्रह्महादेन वस्त्रावतो निरस्त
 निखल दोषान्न वधिकाति शया संयोगे यक ल्याण गुणगणः पुरुषो तमे प्रीचीयत इति
 भाष्यकारोक्ते श्वब्रह्मवान् ॥ पूर्णं यदुत्पद्यते सर्वं श्वरः प्रोच्यते इत्यर्थः ॥ उक्तं च वै सवे मुद्दे मह
 विभृत्यारमे परे ब्रह्मणे शब्दते एव मैत्रेय महाकौशे मैत्रेय नगवानिति ॥ परम ब्रह्म नृपतस्य वा
 सुदेवस्य नात्मा इति ॥ सच निखिल हेय प्रत्यनीकान्त कल्याण गुण करेति दिव्य मंगलं
 वासिष्ठे नंत परिजन मेव्यमानः ॥ स्थानु नृपदि व्याप्तरण युच परिब्रतः परम पद निलयः श्री
 भूतीला सयेतो लीला विभूति नायकः सर्वेश्वरः एक एव तस्य च निरवयव निरंजन ॥ वि
 सो नृकं वीर्याणि प्रबोचयः पार्थिवानि विममे रजासीति नते विमो जायमानो न जाते देवम

५ मैत्रेय नगवान्मुदः सर्व कारण कारणे ॥ तत्र पूज्य पादार्थीक्तिः परिभाषा समन्वितः ॥ शब्दो यं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युप
 चारतः ॥ एव मैत्रेय ५

विग्रह
 विग्रह

प्रप्राकृता
वेत ४

वृत्तिमात्रनिष्ठाः प्रात्मानुभूतिपरमाः स्वस्वरूपानंदसाक्षात्कारसंतुष्टाः ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्या
दात्मतत्त्वसम्प्राप्तवः ॥ प्रात्सन्धेव संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते इत्यनेनोक्ताः ॥ प्रथावित्स्वरूप
माह ॥ प्राकृताप्राकृततया कालरूपतया तथा ॥ प्रवित्स्वरूपं त्रिविधं पूर्वचार्यैरुदाहृतं ॥ प्रवि
तत्रिणा प्राकृताविति गुणकार्यत्वं कालश्चेत्यर्थः ॥ तत्र प्राकृतावित्स्वभावमाह ॥ तत्र च जडत्वं गुणकार्य
परिणामित्वमेव ॥ प्रच्छादने निजपररूपयोः प्राकृताविति जडत्वं निजस्वरूपाज्ञातत्वं गुण
कार्यत्वं सत्त्वादिगुणजन्यत्वं परिणामित्वमन्यथाभावत्वं ॥ निजपररूपयोः स्वात्मपरमोत्तम
स्वरूपयोः ॥ प्रच्छादने च प्राकृताविति चर्मविक्रोशज्ञेया इत्यर्थः ॥ प्रप्राकृतावित्स्वभावमा
ह ॥ प्रप्राकृताविति ज्ञानजनकत्वं शरीरता ॥ स्वेच्छानुरूपोपितया परिणामो भवेदिति ज्ञान
जनकत्वं स्वरूपापन्नज्ञानानाच्छेदकत्वं प्रलौकिकशरीरभावः ॥ नावद्विग्रहस्य पंचोपनि
षन्मयत्वप्रवणतः ॥ तच्चोपनिषन्मंत्रप्रजापंचाक्षरवाचा प्राकृता इमं पंचकप्रयत्नं ॥ त
च्च ज्ञानानंददानावरकमिति ॥ ज्ञानानंदप्रयत्नमयि श्रीविग्रहस्य सिद्ध्यति ॥ तत्र दिशानुसा
रेण प्रानुष्ठापानुष्ठाकारेण परिणतिश्चाप्राकृतावित्स्वभाव इत्यर्थः ॥ कालरूपस्वभाव

त॥ धरणीशेषसंवादे सच्चिदानंदविग्रहमिति॥ उपनिषदितमेतज्जो विंदं सच्चिदानंदविग्रहमि
 ति॥ ननु विग्रहादिवादानामात्मवाचकत्वमेवेति चेन्न॥ प्रतसी पृष्यसंवाक्यनामिस्थाने प्र
 तिष्ठितमिति॥ विं उपनिषदि दुर्दर्शमिति॥ गंभीरमजशामं विद्मार्गं मित्र्यलातोपनिषदि॥ प
 म्कोकप्रतीकाशमिति॥ मोहोपनिषदि प्रकृत्या सहितः रूपमपीत वासा जटा चर इति॥ राम
 नतपिन्या पुरुषं च स्रपिगलामित्यादि॥ नावर्णविभ्रागोक्तेः॥ जरा मरण निर्मुक्ताः सर्वधर्माः स्वभा
 वंत इत्यलातोपनिषदि॥ जरा मरणदिरात्मन्यप्रसक्तत्वाच्चरीर एव तान्निर्मुक्तवचनं संगच्छ
 ते सास्मितं प्राबयन्मुषमित्यादेः॥ श्रीभागवतादिषु बहुशः श्रुतत्वाच्च विचेश्रीभाष्यकारे
 णपि श्रीभाष्ये उक्तं॥ यथा स्यादेतत्॥ यदि त्रिगुणमयः प्राकृतो स्य देह स्यात् सत् सत्त्वा
 मिमतानुचूपरूपो प्राकृत एवेति सर्वमुपपन्नमित्यादि तदिदमाह श्रुतिः॥ प्रजापमानो वि
 द्भागविज्ञायते तस्य जीराः परिजातं त्रियोनमिति स्मृतिसु॥ प्रजापिसन्नव्ययात्मानुत्ताना
 मीश्वरोपि सन् परित्राणयसा रूपा विनाशाय च दुःकृतमिति॥ प्रप्रप्ररुतिं स्वामिति॥ प्र
 रुतिं स्वभावः स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणमित्यर्थः॥ प्रात्यभाययेति स्वसंवल्लर

२ प्रकृतिं ज्ञा मधिष्टाय संभवात्मा तं भायया

ॐ य एषोत्तरादित्ये हि राप्प यः पुरुषो दृश्यते

हिमः परमेतमायेति सहस्रं यामहिमानः सहस्रं इत्यदि श्रुतेः निर्देष्टानंतवत्त्वात् गुणं कर
त्वे सिद्धं गुणान्न न स्तेपि गुणान्न योवा अतंतस्पर्गुण न तं तात ॥ १ ॥ को नाम तत्प्येत ॥ नो तं
गुण नाम गुण स्म जगमूर्धो स्वरयेन वपाप्रमुख्याः नंतं विहा स्पृह मयी पुनयो ग्राज्ञा स्तेमा
यावत्तस्य पुरुषस्य कुतो परेये गा यन्तु गुणान् दृश शतानन ग्रादि देवः क्रोद्ये च नापि स
भवस्यति नो स्पृहार् इत्यदि स्पृते ॥ ननु कथं दिव्यमंगलविग्रह विशिष्टत्वं भगवतः वि
ग्रहस्य कर्म चीनत्वमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ भगवद्दिग्रहस्य नैकश्रुति स्मृति सिद्धवान् संदेहः
तथा हि पुंशो देवो हिरण्य इमं ॥ हिरण्यवेका ग्राप्र एत्वा त्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कृष्णस्य
पुंडरीकमेव प्राक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति हे सर्वेभ्यः पा
प्मभ्यो य एवं वेदेति कृष्णसमित्यस्यार्थः ॥ वं जलं पिबतीति कपिना लंतद्रा स्ते इति कृष्ण
संतेना स्नानमित्युक्तेन वति ॥ तादृशं पुंडरीकं यथा एव तस्याक्षिणी इति सुवर्णः ॥ अत्र प्राह
तः ॥ प्राहृतस्येव देहस्य कर्म चीनत्वं न भगवद्दिग्रहस्य प्राहृतत्वान्न तथा त्वनारते ॥ न भू
तसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः दृष्टेऽस्य वेयो वेति चैति कदेहं दृष्टं परमात्मनः
सर्वं स्मादृहिः कार्यः श्रोतस्मात्तं विधानतः मुखेन स्थावलोकापि सत्त्वं स्नानमाचरे

रूपानि ॥ तत्करोति नरेभ्यः देवतिर्यङ् ॥ मनुष्याख्ये चैषा वंति स्वलीलया जगतामुपकाराय न साक-
 र्मनि मित्रजे तिसरि त्समुद्राश्च हरेर्शरीरमित्यादौ तु शीर्यते ॥ नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु जगदी-
 दृशं रमते च परोयास्मिन् चरति तस्य तज्जगदिति ॥ निरुक्ता शरीरपदवाच्यत्वं ॥ जगति एतस्य तु
 नित्यत्वं ॥ धर्मि ग्राहक प्रमाणसिद्धमिति ॥ किंच मुक्ता नामपि नित्य शरीर अवलम्ब्य जगति कैमुत्य
 मेवापतितं तथाहि ॥ प्रपुज्यमाने मपि तां मुद्रां जगवतीं तनुं प्रारब्धकर्मनिर्माणे नियतत्वं च
 जौतिक इत्यनेन जगवत तनूनामप्राकृतत्वमप्येव जौतिकत्वमकर्मरहितत्वं चोक्तं ॥ न कर्हि
 विन्मत्यराः शांत रूपेण स्युः ॥ नो निमिषो लेटि येष्वाग्रहं प्रियं प्राप्तास्तु तश्च सखागुरुः सुह-
 दौ देवमिष मिष्यते न नित्यत्वं चोक्तं ॥ यं धर्मकामार्थविमुक्ति कामानजंत इच्छां गतिमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥
 किं त्वान्निषोरात्पि देहमव्ययवरातु मेदन्नदयो विमोहाणमिति ॥ गजं दस्तु तौ प्रव्ययं देहदा-
 नां तेषु ननु जन्यस्य कथं नित्यत्वं उच्यते न स नित्यत्वे जन्यत्वं प्रयोजकं अपि प्राकृतत्वं क-
 र्मारब्धत्वं चेति ब्रूमः तदेव जगवदिग्रहः सिद्धः तस्य दिव्यमंगलत्वं च ॥ महावराहे सर्वे नि-
 त्यासां मृताश्च देहास्तस्य प्रहात्मनः ॥ हा नो पाहानरहिते नैव प्रवृत्तिजाः क्वचित् परमानंदसं

पोण ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ आयाचपुन ज्ञानमिति नैघण्टवे ज्ञानपर्यायतोक्तेः कश्चिद्विप्रप्रत्यगात्मनमेतदना
 वृत्तवस्तुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ज्ञानप्रसादेन विमुक्तस्तत्त्वस्तुतं पश्यति निष्कलं प्रापमान इत्यादि
 श्रुत्या तस्मिन् रूपत्वमप्युच्यते ॥ अस्मात्वनन्यथा कश्चरग्रहमेव विरोजुत ॥ ज्ञानुद्भवं च तत्वेन प्रवेष्टुं च
 परंतप ॥ मया प्रसन्नेन तवाजुनेन रूपं परं दर्शितमात्मयोगादित्यादिना तद्दर्शनस्य दुर्लभत्वात् न न्यत्र नै
 कत्वमप्युच्यते ॥ अत्रानुप्राकृतत्वं तथा कल्पितत्वे भगवतः प्रतारकत्वे दोषापत्तेर्विचित्रं ॥ स एव ज्ञातेति
 अतिरेव सरीरत्वे प्रमाणं ॥ ईदृशं हि चतुर्थापारोवा उच्यते ॥ शरीरघंतरेण नुपपन्नेने
 ब्रह्महृदाय ॥ प्रादिकं च येन तस्मिन् विचित्रं जातं सपना जावप्येकमप्यितेयास्मिन् ॥ विष्णोर्निज
 नातस्फुरिति ॥ स एव देवोऽग्रं च सविश्वकृत सहिसर्वस्वकृतेति श्रुतेर्जन्मा घस्य यत इति
 सूत्राज्ज्ञतस्वकर्तृत्वं निर्विबादं ईश्वरः ॥ सविग्रहः ज्ञानेच्छाप्रपन्नवत् ॥ कर्तृत्वात्कुलालवत्
 सबविग्रहो नित्य ईश्वरकरणत्वात् ज्ञानवत् ॥ इत्याद्यनुमानेनापि तात्त्विकः ॥ अत्र कुपत्पुत्रावि
 ततिरेभानादिकं श्रुतिसहायतया मंदवत्त्वमिति सर्वसंज्ञसं ग्राह्यं न गान्ध्याशराः श
 मस्ताः शत्रयश्चेता उपपन्नप्रतिष्ठिता ॥ तद्विषयं रूपवैरूप्यं रूपमन्यदरेर्महत ॥ सप्रस्तशक्ति

म
 प

नृणां पारीन इत्यादित नृद्वयं तमद्भुतं चालकमंबुजे स एषित्यत्र तत्साहित्येनावतारश्रव
 णं चैतन्ममेव त्वेनात्मतन्नेदोभावाच्चेतादात्म्यवपरिच्छदानं शेषं एतत्तदभिप्रायेणेवोक्तं
 नारायणवर्मस्तोत्रं ते यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयं भूषणपुत्रलिंगारया
 चक्षुःशक्तीः स्वमायया ते नैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्कुरिः पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा
 सर्वत्र संगमो इति ऐकात्म्यानुभावानामात्मपदमाणां तदंगप्रत्यंगनैर्द्वयाध्यायेयं विस्वयं
 विकल्परहितः तैश्चैतन्ममपत्वेनास्ति नृएवानुभूत इत्यर्थः तथैव स्वमायया स्वरूपशक्ता
 नृषाणां घटिनास्तद्वृत्तिरूपाः प्राकाररूपाः शक्तीश्चक्षुः तां अपि ते स्तथानुभूता इत्य
 र्थः ते नैव विदुः दनुमवप्रमाणेन तद्यदिसत्यं स्यात्तदित्यर्थः तैरेव नृषाणां हितं हानेः
 सर्वैस्वरूपैस्वरूपांश्चैर्नः पालित्वर्थः तेन पूर्वं कृतं परिच्छदानं विद्रूपत्वसाधितं प्रथ
 परमपदनिलयत्वं प्रतिष्ठु स भगवान्कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वमेव ग्रीति प्रनेन
 श्रीवैकुण्ठस्य चैतन्यानेदमप्यनूपत्वमुक्ते दिव्ये ब्रह्मपुरे ब्रह्मेव परमात्मा प्रतिष्ठित इति
 एष आत्मा लोक इति यत्तत्सूक्ष्मपरमं वेदितव्यं नित्यपदं वै सवमाभनंति एतल्लोकाने

दोहा ज्ञानमात्राद्यु सर्वतः सर्वसर्वगुणे पूर्ण सर्वदोषविवर्जिता इति सर्वगुणेः पूर्ण इत्यनेन
पंचोपनिषन्मय त्वदि व्यात्मस्वरूप तदाश्रयकल्याण गुणप्रकाशत्वेक रूपत्वापरमिते ज
स्त्वनित्य यौवनलावाण सर्वगं यतिमनाहरे नित्यपुत्र भोग्यत्वमुमुक्षुनाश्रयत्वा इत्याहु
ए ज्ञेया ॥ विष्णुपुराणे ॥ तद्विस्वरूपवै नूष्णं रूपमन्यदूरेरिति ॥ अतएव परिजनपरिसे नम
नत्वं सनकादिभिर्द्वयं यथा तृतीये ॥ तं त्वागतं प्रतिहृतौ पथिकं स्वयं प्रिरिति निषेधमान
मवि वैर्ययो वितमिति च ॥ यामुनावाप्यं स्तोत्रस्वानु रूपदि व्याभरणपुचपरिवृत तत्वं
स्वानु रूपत्वं नाम वैतन्यमयत्वेन नित्यस्वाभासादित्यंत तीये पुत्रं ॥ वैतन्यतत्त्वमम
लं माणिमस्यकं डे इति द्वादशे कौस्तुभमयदे शेन स्वात्मज्योतिः विभक्त्यंज इति विष्णुपुरा
णे ॥ प्रात्मानमस्यजगतो निर्लेपमगुणमलं विवर्जितं कौस्तुभमणिं स्वरूपं भगवान्कुरि
ति ॥ प्रायुधानामपि वक्रादिभिर्नृत्ति परैर्निजायुधैरिति नृत्ति चरत्वेन वैतन्यरूपत्वं प्रसि
द्धमेव नारायणवचवादिषु तत्प्रायनाश्रयतेषु वक्रेषु गंतो नलेति गदेकानिस्पृशं न
विष्णुलिङ्गे निष्यंदि निष्यं ह्यंजितप्रियासिद्ध्याऽवैनायक यत्परहो भूतग्राह्यपूर्णय

क्लृप्तं॥ वनैः शोपवतैः शुभेवापी कूपतडागैश्च सखंडैः सुमंरितं प्रप्राकृतसुरैर्वधमपुतावै सम
 प्रमितिः प्रत्रास्य लोकस्याप्राकृतत्वोत्सासभाप्रासादादिबर्णेनेनच सर्वेपेवोपनिषत्सु
 नृपादिति पाशे सावा प्राकृता विदुः नावमावित त्वजेयतया चिपं वोपनिषत्प्रज्ञाने
 पंचाक्षरवाच्या प्राकृतद्राव्याश्च त्वं सर्वस्य हेतुः स्वदेशी खन तुमार मार्कं देय संवत्सरे॥
 योवि शुभको विप्रं शंखचक्रादि विहितः सयाति विमुक्तो वं वैदाह प्रलयवर्जितमिति
 प्रत्रयाप्रादि शब्दे स्थानवाचकत्वमयास्य स्वनृपे प्रात्रोचरत्वव्याख्यायां प्रमाण
 नावः॥ प्रत्रान्यत्र तत्प्रमाणे ते प्रिगाधति मे स्थानं यद्वा प्रपरं विदुरिति साक्षादेव स्थान
 शब्दतिगादप्रमाणतः॥ दृष्टारण्यके षष्ठे अध्याये॥ प्राणः पंचावितरः पुराणं मां स्पष्टो
 नुचितो मयैव तेन चीराः प्रपियांति ब्रह्मविदुः क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ता इति प्र
 स्फार्थः॥ प्राणः सृष्टिः दुर्हयः पंचामार्गः प्रात्मनः वितरः विस्तीर्णं संसारसमुद्रस्य तर
 एतु त्वात्तयो पुराणैः प्रनादिपरंपराप्राप्तः मां मुमुक्षुं स्पष्टमहेतुः प्रयैव चिंतितः साक्षा
 त्कृतः साक्षात्कारोपेत इव लंबनेन मयैव प्राप्त इत्यर्थः तेन मार्गोऽप्यपि चीराः चीरितः

C शब्देन प्रपंचातीतलोकोभिधीयते पादविभक्तिशब्देन तु प्रपंच इति यथा तत्रैवात्रिपाद्योक्तिः परं धाम्नि
 विदुर्लोकासारं विदंतितत्त्वबोधयोगनिष्ठा इति॥ पिप्पलादसाखायां श्रीशुकेनाप्युक्तं स्वं
 लोकं न विदस्ते वै यत्र देवो जनार्दन॥ ग्राहुर्यत्र धियो वेदं सकर्मकमतद्विदः इति स्वस्व
 रूपभूतं वै तं न्यानंदमयत्वात्॥ अस्म्यविदानंदमयत्वेऽप्यप्राकृता विद्विश्चिच्छत्वेन वृत्त
 सभासरः प्रासादविमानादि नानावैवित्री नरनात्तं ज्ञेयं॥ तयोत्सृज्य प्रोत्तरं वै त्रिपादि
 भूतेर्लोकानां सुखं संख्याताः प्रकीर्तिताः शुद्धसत्त्वमाया सर्वत्र सानंदसुखाद्वेयाः सर्वानि
 त्यानिर्विकारा हेयरागविषयजिताः सर्वहिरण्येयाः कोटिसूर्यसमप्रभाः सर्वदेवमया दिवा
 कामक्रोधादिर्वर्जिताः॥ नारायणपदं जेतुं नृसैकरससेविता निरंतरसामगानपरिपूर्ण
 सुखं श्रिताः सर्वपंचोपनिषदस्वरूपा वेदवर्चसः तेजास्विनः इति॥ अत्र त्रिपादिभूतिर्नि
 त्यास्यादनिस्पृहादमैश्वर्यं नित्यं तद्रूपमीशस्य परं चाम्नि स्थितं युतं॥ अयुतं साग्रतं दिव्यं
 सदा यौवनमाश्रितं नित्यं संभोगमैश्वर्यमिषा भूष्यावसं व्रतमिति॥ श्रीनारदपंचरात्रे॥ ब्र
 ह्मनारदसंवादे जितं ते स्मोत्रलोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यं खड्गसंयुतं॥ अत्र वैष्णवानाम
 प्राप्ते गुणत्रयविवर्जितं नित्यमिदं संपादनीयं तन्मये पादं कालिकैः सना प्रासादसंयु

नामयु

कत मूर्धाभिः सत्यलोकसु ब्रह्मलोकसनातनरति ॥ ब्रह्मलोके वैकुण्ठारव्यः सनातनः नव
 सत्यप्रपंचातर्वत्ती इत्यर्थः ॥ प्रपंचपूर्वकालमेव ब्रह्माणै वैकुण्ठस्य प्रदर्शनात् ॥ तदुक्तं द्वितीये
 तस्मै स्वलोके जगवान्समाजितः ॥ संदर्शयामास परं नमस्यरे व्यपेतसंक्षेपा विमोहसाधनं
 स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैः प्रियतं प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः ॥ सत्त्वं च मिश्रतव कालविक्रमः ॥
 नमत्रमाप्ता विमुक्तापरे हरेरनुब्रता यत्र सुरासुरा विता इत्यदिभ्यस्ते श्रुतद्विस्तोः परमपदं सदा
 पश्यन्ति सूरय इति ॥ एवं श्रीवैकुण्ठस्य नित्यत्वात् प्राकृतत्वेनैतत्पूज्यं नूपमिदं श्रीमगवद्विग्रह
 स्वेवाचिं त्यक्त्वा नाना रूपत्वप्रस्थाप्य विरुद्धं ॥ महानैकुण्ठस्य स्मरानं बोधं ॥ पाद्योत्तरखंडे
 श्रीशिवेन प्रधानपरमयोः स्मरंतरे विरजानदीतस्याः पारेः परं यो मन्त्रिमाकृतसनातनमि
 त्यादि एवमादिगुणोपेतं तद्विस्तोः परमपदमित्यन्यपि वैकुण्ठावदुक्तः प्रपंचातर्गता अपि सति
 चेपि हिरण्यगुणप्रभतीनामपि गमनागमनादिके वर्ण्यते ॥ यद्गुणाननिवर्त्तते तदा मप
 रमं ॥ हरेरित्युक्ते त्वात्ते परमपदस्य एव तदंतरा नूता ज्ञेयाः ॥ श्रीवैकुण्ठकल्पितो येन येन लो
 कोत्तमस्तुतः ॥ रमया प्रार्थ्यमानेन देव्याताम्रियकाश्च येन तियोनि स्तुपया मगवतः प्रपंचेऽपि वि
 जीवमात्रं जन्म प्रजायमानो बहुधा विजायते तस्य चोराः परिजानन्ति योनिमिति श्रुतेर्नमक

ब्रह्मविदः संतः इतश्चारीरानुक्रमविमुक्ताः विरोधेण संसारान्मुक्ताः संतः स्वर्गं च न
दुःखेन संति न्न न च गूस्त्रमनेतरं ॥ प्रमिला वेषपन्नं सुरवं स्वर्गं यदा स्पृहति पुरा
नंदरूपं लोके वैकुण्ठं याति यथा हृतयाते पियांतीति तथा तत्रैवाग्रेतस्मिन्नुल्लेखितं
नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं वार्षपंथा ब्रह्मण हानुविहस्ते नैव ते ब्रह्मविज्ञे जसः
पुण्यं चैवं न ततास्मिन् लोके भुंक्तं स्वेतं रूपं स्फटिकरत्नं तौ द्वादिसमानतादृशोः प्रा
सादेः स्त्री पुंसश्चारीरैश्च परिच्छेदरूपलक्षितं मुद्गसत्त्वप्राधानानंदसंदेहं ॥ उत्तपत्ता
तरे नीलं कृष्णं जनाभं ग्रात्मनो रूपं वस्त्वंतराणं वपिंगलमित्यादि पूर्ववत् ॥ एष पंथा
ब्रह्मण ईश्वरो मैव प्रसिद्धोऽनुचितः ज्ञातः तेन यथा ॥ ब्रह्मवत् ब्रह्मज्ञः सन्नते जसः
परमं यो महत्तैजस्य ते स्तेजः शब्देन भगवानूतदीयः ॥ प्रपन्न इति यावत् पुण्यं चैवं
यासना जनितं भक्तिं त्वं ह्यपुण्यं चैव ॥ यं लोके प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तस्माद्भूतं तम
नवद्यमनंतपारसर्वज्ञमीश्वरमकुठविकुंठधिष्यन्नित्येकारं शोऽग्रातपन्नं तु वैकुण्ठमि
ति द्वादशोऽप्यं चातीतलोक्त्यापि ॥ नित्यत्वं ग्रीवाया जनलो कस्तु महद्भो कस्तनद

स्य वाराणस्यादि द्वयेधिकार उत्तरार्द्धे तत् शक्तिद्वयस्य

॥७३॥

वेधितरमस्य भूर्ध्व तमये निरम्या श्रुतिः समुद्रा इति ग्रन्थे ज्ञान जगतो विष्णु पद्मी निमिष्य च सत्ता
प्रमत्तलक्षणानि त्यादि प्रतिजातं तन्मातुल्य प्रकाशक मनुसंभेय ॥ विष्णु पुराणे निस्सेवसा
जगन्माता विष्णो श्रीरत्नपथिनी ॥ प्रथम सर्वांगे विष्णु स्थायै वेधे द्विजे त्रय इति तत्रैव एवं यथा
जगत्सामी देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी विष्णोर्देनु रूपेण ॥ करोत्येवात्मनस्तनूभि
त्यनेन ब्रह्ममंडले श्रीराचारूपेण द्वारकादिभु सैव श्रीरुक्मिण्यादि रूपेण नुसरतीति ॥ एक
धा विहृयावेव सतथाव सहस्रधा ॥ अने तथा स्व संकल्प्य दाह विंकर विग्रहेत्यादेः वाराण
स्या विग्रहेत्यादेः ॥ वाराणस्या विष्णु लोकी विमला पुरुषो मयैरुक्मिणी द्वारकाया तु राजा
वृंदावनेवने ॥ इत्यादि वंतु पूर्वां कृबहि रंगशक्ति द्वये द्वारकादि द्वयेधिकारस्येतत्परं ज्ञेयं वं
दावनाधिपत्यं तु दत्तं तस्यै प्रनुष्मता कृष्णेनात्मज देवी नुराया वृंदावनेति पाद्योक्तेः ॥ अन्त्यत्र
देवी विष्णु लोकी विमलादिकृाधिकारिणी वृंदावने सा सा प्राधिकै वधिकारिणी तस्यै रा
याया लक्ष्मीत्वं बृहज्जैतमीयं दृष्टव्यं ॥ यथा देवस्य भूर्ध्व तिलावाण पीतवस्त्रादिभूषितो देव
स्यात्तेदं रूपेण तत्तद्देवस्य प्रजा ॥ रक्तवस्त्रपरीयानां रक्तालंकारलंकृतो श्रीरायावानजो
तु प्रजय इति तत्परः लक्ष्मीप्रणवमुवाचैराधिकार्यै नमो लिखेत् ॥ राधिका प्रतुरारम्यात

11

॥७३॥

धेचमेदिअमित्यादिस्मृते श्रुतयेववैकुण्ठस्यापि कल्पनमेव ननु प्राकृतवत्कृत्रिमत्वं उभयत्रापि नि
त्यत्वात् ॥ विकुण्ठस्पतस्मेवेह वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठं तु स्पष्टे प्रागेव ब्रह्म एण्डमिति तदेव परमं एहं
निलयत्वं साधितं श्री नृलीलासमेतत्वं च पापे सामान्या विद्युते हरे ॥ प्रंतोस्मिन् साश्रुते पदे
तस्पतु ॥ जागरूकेस्मिन् युवानौ श्री सनातनौ पतः स्वसरोर्युवती नृलीले विष्णुवत्सु मे इति
साधान्येसाधारणैः ॥ प्रासमंतादि पुने विद्युत्ते रहिते इत्यर्थः ॥ प्रते प्रपंचे इह जते ॥ प्रास्मिन्
मूलं नृते इत्यर्थः पंचरात्रे त्रितं त्रेस्तोत्रे च श्री इतरं प्रयासादे लीला नृमिषु के शवं मेघ
रूपामं विसालाहं कदाद्रूपामिव क्षुधेति ॥ अत्र प्रियो नित्याविना जावसे वं मे प्रमाणति
॥ पुनपापिनी नृगवती याः साहाय्यं नो हरे ति ॥ पुनपापित्वं हयश्री र्वं पंचरात्रे परमात्मा ह
रिर्हं स्रष्टुं श्री रिहोदिता श्री देवी प्रकृतिः प्रोक्ता के शवः पुरुषः स्मृतः न विष्णुना विना दे
वी न हरिः पप्रजा विने नित्युते ॥ श्री श्रुते लक्ष्मी श्रुप ल्यौ प्रहारात्रे पार्श्वे इति ॥ गं च द्वा रां दुरा
धर्मा मिति ॥ यं काम कामयते तमुग्रं कृणोति ब्रह्माणं तं प्रथितं सुमेधां ॥ अहं रुद्राय च नुरात
नो मि ॥ ब्रह्मादिभ्यो सर्वे हंत वानु ॥ अहं जमाय समरं कृणोम्यहं धावापथि वी श्रा विवेश ॥ अहं सु

रमित्यादि श्रुतेः एवं ब्रह्मणः परत्वं सा च पितृत्वा तदवस्थाने दपाह ॥ अंतर्गामी बहिर्यामी द्विविधो
 जगत्वात्परः ॥ अंतर्गामी पितृत्वं तास्त्वित्वा प्रेरकत्वं स एष ब्रह्मात्मन्तर्गामी मय्यत इत्यादि श्रुतेः ईश्वरः स
 वे नूतानां रुदेर्गुणं न तिष्ठति त्वादि श्रुतेः ॥ स वा तर्गामी उपासकानां स विग्रह प्रतिभाति
 यथा प्रह्लादस्य प्रतिमानमुत्तं दितिं प्रतिकस्य येन अतर्गमिष्यामलमब्रूनेत्रं स्वपुरुषं चतु
 ग्रहीत रूपं ॥ पौत्रस्तव श्रीललना ललनां दृष्ट्वा स्युरकुंडलं प्रीडिताननमिति तृतीयस्त्वं ये अ
 न्येष्वां तु चिन्मात्ररूपेण विप्रतिभाति ॥ बहिर्यामी पितृत्वं बहिस्त्वित्वा नियामकत्वं यथा वतारा दिव्यप्रसि
 द्धमेव अंतर्गामी पितृत्वे विध्यमाह ॥ विदविष्णु च पूर्वत्वा दंतर्गामी द्विधायतः चिदंतर्गामी अचिदंतर्गामी
 ति द्विधेत्यर्थः स्पष्टमेवैतत् ॥ चित्ताचितोस्तत्संकल्पा तु सारे प्रवृत्तिमत्त्वात् ॥ बहिर्यामी पितृत्वे विध्य
 माह ॥ बहिर्यामी नित्यलीला विभूति निलयेत्युक्ति द्विविधेत्यर्थः ॥ नित्यविभूति निलयत्वं स
 प्रमाणं प्रागुक्तमेव लीला विभूति निलयभेदमाह ॥ लीला विभूति निलये मूर्त्यैवावतार
 कः मूर्त्यै ॥ प्रवतारस्येति द्विविधेत्यर्थः ॥ प्रवृत्त्युत्पत्तिनाम स एषादि मोक्षसंपादक गुण इव मात्र
 व्यंजकः ॥ अविग्रहवान् ॥ प्रादिपदेन वेदेति हासादिप्रदानमपि ज्ञेयं तदुक्तं पापैश्चरखंडे स ए

७ यो द्विधानित्यविभूतिनिलयो लीला विभूतिनिल

तुर्दशकलावहः चतुर्धरश्च विष्णोः सप्तगायत्री ईरितं ॥ देवीरु सप्तमी प्रोक्तारधिकपरदेवता सप्त
पादिभुजावित्रवसनाभरणान्वितापुरुषः दृष्टः सर्वात्मसङ्गतिः ॥ सर्वदेवतावरान्नयकरास्त्रेया
सेवितासर्वदेवतैस्सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकालिसंमोहिनी परेतिपात्रे कार्त्तिकमाहात्म्येयथा रात्र्याप्रियवि
ष्णोः सप्तमीः कुडं प्रियंतया ॥ सर्वगोपीषु सेवैका विष्णोरसंतवश्च भैत्यनेन तस्मात् लक्ष्मीत्वमेवेति नि
निश्चीयते तस्मादनेन श्रीगोपीप्रियापि स्नेह्य विनेन श्रीरासविहारे तानिरेव स्वयं कम्पाः यदाती
त्यादिना वर्णितसौभाग्यातिशया श्रीराजेव भवेत् ॥ प्रतस्तन्नामेव तासु च यामासु प्रनयाराधि
तो नूनं भगवानुरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविंदं शीतोष्णमनय इह ॥ प्रनया श्रीराजया भगवता
नाराधितः साधितो वशीकृत इत्यर्थः ॥ नूनमिति वितर्कः ॥ यतश्चराचरयतीति निरुक्ता तस्माराजेति
संज्ञापि जातेति नावः ॥ राधितत्वे तु हेतुर्न इत्यादि रुक्मिण्यारमयोपेतं दृष्ट्वा कसंश्रियः पतिमित्या
दिदशमोक्ते ॥ राधवत्वेन वेत्सीता रुक्मिणी कसजन्मनीति ॥ विसुपुराणे तैश्चरुक्मिण्यस्तु लक्ष्मी
त्वं निर्विवादं सिद्धमेव तृतीये ॥ एष प्रन्नवरदारमयात्मज्ञात्वा पथं करिष्यति गृहीतगुणवतार
इत्यादि ॥ तस्मादेव रूपान्तरं नृलीलाशब्दाद्यंतदेवं श्रीभूलीलासमेतत्वं साधितं ॥ लीलावि
भूते ब्रह्मांडकोटीनामपि स एव सर्वेश्वरः ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति पतिः ॥ विश्वस्यात्मे स्व

३ स्व रूपेणपि जिवता रस मनुजा मनुजत्वेन ह्यु विद्ये इत्यर्थ

॥१५॥

13

रूपावतारः प्रावेशावतार इति द्विषेत्पर्यः स्व रूपावतारो नाम सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकीया प्राकृत
तदिव्यविग्रहमितरसं ज्ञातीयतया प्रकटयनास्मिन् तः स्व रूपावतार जेदमाह स्व रूपेणपि म
नुजा मनुजत्वेन द्विषेत्पर्यः तत्र मनुजो रामकृष्णदिनारायण इति परं ब्रह्म गुरुं परं ब्रह्म मनुष्यलिंग
चित्पादिप्राप्ताणां प्रमनुजस्तद्व्यतिरिक्ते देवतिर्यङ्गदिरूप उपेन्द्रमत्स्यरूपमोदि प्रसिद्धमेव
प्रावेशावतारः केयु विद्ये तनेषु स्वेन वाक्सा वा संनिधीनपस्थितः प्रावेशावतार इति विध्य
मेव प्रावेशोपि स्व रूपेण वाक्सा चैव द्विजा जवेत् स्व रूपो वेशावतारश्च वाक्सा चैव वेशावतारस्तु
ब्रह्मरुद्रादिषु ककुब्धेषु मनुकुंदरुदिषु पिज्ञेयः स्वशक्तिलेका इजभूतसर्ग इति श्री वि
ष्णुपुराणात् पूर्वावतारो नाम प्रवक्ता पराधीना विलास्य स्थितिः पूर्वावतार जेदमाह प्र
वक्तावतारो द्विविधो ग्राह्यो गृह्य च प्रायतनार्थेति द्विषेत्पर्यः तत्र ग्राह्यो गृह्येष्टेष्टे पूज्यत्वेन
स्थापिता सुतृपा प्रतिमा विष्णो प्रसन्नवदने ज्ञानं कृत्वात्मनः प्रीतकरी सुवर्णरजतोदिभिः
ताम्रवर्णैश्च प्राणैश्च प्रायेना न्यमानस इति प्राप्ताणां स वाग्धित सुलभः स सुवर्णर

॥१५॥

इति द्विषेत्पर्यं तत्र स्व रूपे वेशावतारः कपलि परशुरामा
दुष्कृता वेशावतार

वायु रूपाः सन्माये स्वात्म स्वकस्मिन्तः सर्गास्ति तिलये ब्रह्म स्वयमेव प्रवर्तते ॥ वा ॥ इत्यु
परिपूर्णं सौ वासुदेवः सनातनः त्रिधा कृत्वा त्मनो रूपं चतुर्धा कुरुते जगत् ॥ प्रधुम्न मूर्तिर्जग
वान्धर्मैश्चर्यसमान्वितः विधेः प्रज्ञापतीनां च कालस्य च जनस्य च अंतर्था मित्वमापन्नः सर्ग
सम्पन्नोति हि सेति हा सांस्ततो वेदो नन्दो तस्मिन्महात्मने प्रधुम्न स्यात्कामागो सौ ब्रह्मा लोक
पितामह ॥ जगत्सर्गतत्सर्वं प्रकरोत्यप्रसन्नवत्प्रतिरुद्धश्च जगवान्काशितेजः समान्वितम
नूनाणां धिमानां च कालस्य च जनस्य च स्मिन्ति करोति जगवान्तर्था मित्वमास्थितः संवर्धणे
महो विभुर्विधावलसमान्वितः कालस्य सर्वं नूतानां रुद्रस्य च यमस्य च अंतर्था मित्वमास्थाय
जगत्संहरते प्रचुरिति अंतर्था मित्वे प्रेरकत्वमात्रज्ञेयं ॥ वासुदेवादीनां स्थानविक्षेपप्रवणत्वं
प्रवतारस्तु स्वसंकल्पपूर्वकपराधीनव्यक्तीकृतविग्रहसौलभ्यसौसीत्यादिगुणैर्लभः
प्रवतारस्य द्वैविध्यामाह ॥ प्रवतारो हि विभवं स्वयंैवार्च्यवतारकः ॥ इति हि येति शेषः तत्र विभ
वावतारः जगन्नागमनसंस्तु विष्णुश्चादियोग्ये यथा प्रवतितया हि व्यविग्रहं प्रकटयत्तस्मि
तः स बोधेन्द्रागमवृत्तादिः विभवं द्वैविध्यमाह ॥ स्वरूपावेका जेदेन विभवं विद्विद्यामतः स्व

कुल

॥१६॥

गप

14

पाषाणदोशैरात्मेशः स्वयं व्यक्ते हितस्मृतं ॥ स्वयं व्यक्ते स्थापने वा पूजयेन्मन्त्रसूदनं देव
तानां महतीं मर्चनार्थं सनातनः स्वयमेव तगन्नाथः सान्निध्यातिके शिवः यस्म्यपि
ग्रेहाकारं तदेवाविरभूदुचि ॥ तदेव पूजयेन्नित्यं तस्मिन्नेवं रमेत्सदा श्रीरंगनाथो देवेशो
विधेर्वापुशुमे सखे त्वाकुं नाथानां तपसा विरभूदुचि ममपि कास्मात्संपूज्यो माध
वकल्मषापह ॥ यत्र यत्र हरैर्बो स्वयं व्यक्ता मुनिना नै तत्र तत्र समागम्य रमेहं सद्यवास्ति
तः नाथांगयोगैर्यज्ञेश मर्चायां विंदते नृणां च सुखो विधायं प्राप्नुयद्दाति फलम्रीक्षिते
सर्वावस्थासु सौलभ्यं मर्चायां लभ्यते जनैः ॥ पुष्टानामपि सन्ति यं सर्वथा पथि वीतले
जंबूद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै नारते शुभे ॥ मर्चायां सन्ति यो विष्णुर्न तरेषु कदाचन तस्माद्देवा
रतं वर्षं मुनिनिस्त्रिदशैरपि सेवितं सततं मुक्ततपो यज्ञत्रियादिभिः नारते स्मिन् महावि
र्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ इदं शुभे तथा कौर्मे सिंहद्वौ वदरीवने काश्या प्रयागे सौम्ये च
सालग्रामावले तथा ॥ द्वारवत्यां नैमिषे च तथा वदरिकाश्रमे कृतज्ञौ वेपापहृयां यौंड
रीके च हंडुके मापुरे च कटादौ च श्वेतादौ गरुडावले काश्यामनेतराश्रमे श्रीरंगो वासवाचले

मु४

१५

॥१७॥

३ स्वयं प्रेरकत्वेन

जतादिनिर्मितदिग्बिग्रहे प्राकृतदिग्बिग्रहवत्संनिधिं प्रकटयन्नर्चकाधीनगतिमाधि
नभोजनादिबोधितः सन्तिष्ठति ॥ इत्थं वा वतारस्वभावः ॥ प्रायतनार्चवतारो नाम दिग्बिग्रह
तनेषु प्रकारेण संनिधिं कृत्वा स्थितः स्वयं दिग्बिग्रहः स्वयं व्यक्तस्थापितमेवास्ति ॥ एतत्सर्व
मपि प्रेत्योक्तं ब्रह्मांडपुराणे श्रीरंगमहात्म्ये श्रीनगवद्वाक्यं ॥ श्रीर्वाचतुर्विधा ब्रह्मन्नागप्रेषु
मेरिता ॥ दिग्बिसिद्धं स्वयं व्यक्तं प्राकृतं चेति विद्यते कृत्रिमं त्रितयं तत्र स्वयं व्यक्तमकृत्रिमं प्रा
प्तं स्वयं व्यक्तमिदं विमानं रंगसंज्ञितं ॥ श्रीगुप्तं वै कदाचिच्च सालग्रामं च नैमिषं ॥ तोतादं पुष्प
रं वै वनरनाशयणं श्रयं ॥ प्रद्योते मूर्त्यः सति स्वयं व्यक्तमहीतले यजमानस्य ते ब्रह्मन् प्रथ
राजो सुसंमिते ॥ प्रहमाविर्भविष्यामिवरदः सर्वदेहिनामिति तथा च पाशोत्तरखंडे ॥ रुद्र उवा
च ॥ एतदेवि प्रवक्ष्यामि तद्वासावस्थं हरेः स्थापनं च स्वयं व्यक्तं दिग्बिग्रहं तत्प्रकीर्तितं शि
लामूर्द्धोरुलोहाद्यै कृत्वा प्रतिबुद्धिं हरेः ॥ श्रोतस्मात्तृतीयं प्रोक्तं त्रिविधं स्थापनं हि यत्
तत्स्वापनमिति प्रोक्तं स्वयं व्यक्तं हि मे श्रय ॥ यास्मिन् संनिहितो विष्णुः स्वयं प्रवतणं भुवि

विवक्षया ज्ञाने कर्मच भक्तिश्च नोपायो न्योस्ति कर्तुं विवक्षितः ॥ प्रोपायांतरनिषेधस्तु साध्यासा
 यापेक्षया सिद्धोपायस्य स्वस्य व्यक्तत्वादेवः ब्रह्मतेव स्वस्याप्युपायत्वे ज्ञाने कर्मणीत्यादि
 ना कर्मयोगो हि या तत्र काम्या काम्यत्र भेदतः तत्र सकामानां काम्यकर्मफलसाधनं
 तदुक्तं ॥ तत्रैव तेष्वा निर्विलिखितानां कर्मयोगस्तु कामिनामिति ॥ तदपि यस्य स्मृत्याद्यु
 क्तानुसारेण भक्तिमिश्रिततयेव फलसाधनमिति ॥ तथा च तन्मागीय भक्तिषु नूपा
 नूत्रे दोषगतव्यः ॥ तत्र काम्ये तु यथा न गच्छते ब्रह्माण्डस्य वदन्त्यस्य तवदासस्य
 के शवः स्मृतिर्नाद्यापि विद्युस्तानवत्संदर्शनार्थिनः तथा देवदेव जगन्नाथ गोवि
 दपुरुषोत्तम नारायण हृषीकेश पुण्ड्रिकोक्तानुताव्ययः ॥ अनुजानीहि मां देव याति
 देव गतिं विभो इत्यादिना कृतकीर्तनस्यापि तस्य स्वर्गगतिरेवोक्ताः ॥ प्रतः सेयं भक्तिः
 कर्ममागीयत्वात्कृषिवत्स्यैविकेव नो गच्छेत्पि गंगा स्पर्शवन्मलनिवृत्तिमात्रेण ही
 णवाच्च विद्युः प्रजामिलस्य तु नामानास नूपापि सद्यः सर्वधिज्ञद्वारा तमुपासना
 मार्गे प्रवर्त्येत मागीपासनी स्वात्नोकासाधिकैव ब्रह्मवर्तते ॥ प्रकाम्यं तु सत्त्वसोचनं द्वा

नारायणे वले सौम्ये वाराहवामनावले । एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफलप्रदा स्वयमेव
हिसंगतिं यं यस्मि न्याति जनार्दन । तस्मिन्नेव स्वयं व्यक्तं वदन्ति मुनयः सुताः महाभागवत
श्रेष्ठो विधिना स्थाप्य के शब्दं मंत्रेण कुर्यात्सो नित्यं स्थापनं तद्धि क्षिप्यते तस्मिन्संपूज
ये देवं ग्रामेषु ग्रहेषु च कालग्रामशिलायां तु ग्राहार्वा सद्भिरुच्यते इति किंच मुनयः फलत्रो
क्तं त्वमप्यत्र प्रत्यक्षतोऽपि मृत्यादिना बाधगम्यते मृतिश्च स्वर्गवेदे द्विपाद्य केतुतीपाद्या
येतस्मै तदाहुः यः पिप्पलं स्वादु ग्रेत नो द्राघः पितरं न वेदेति ॥ प्रथमम् ॥ स्वादु पिप्पलं शुभ
कर्मफलं पुण्यं तस्य इति ॥ तस्मै वाहुः यः पितरं ईश्वरं न वेद स तन्नो ज्ञातवान् नृत्तैर्त्यर्थः पत्रं
पुष्पफलमित्यादेशः ॥ प्रथमं त्वन्य इत्यादौ च जीवनं नृताशन निषेधो ज्ञेयः ॥ प्रीत्या तु प्र
शान्तिप्रयत्नात्मनः स्वार्थं ते यं उपसंहरति ॥ एवं हि विद विदुस्तत्त्वं स मुदीरितं
इति श्रीविवेकत्रयरत्ने श्रीरामानुजदासकृते स्वरूपं विवेकौ नाम प्रथमपरिच्छेदः ॥ १ ॥
प्रथोपायविवेकः ॥ उपायोऽपि द्विजासाध्यमिदं नेदेन संमतः साध्यो पापः कर्मयोगो ज्ञानं
च क्लिरिति त्रिधा ॥ १ ॥ स्वार्थमेतत्तत्तु कर्मकादौ योगास्तु योगो महो प्रोक्ताः न एवमेवो
प्या

१ कलांज्ञां शमात्मनेन ध्यात्वा तया ध्यानवृत्तिरूपया आत्मा वरकाज्ञा
 पृथिव्यां तांमत्रिस्तेजस्यापो निलेन ततः ॥ रेखापुं हृदये तच्च भूता होत महात्मनि तास्मिन् ज्ञान
 कलां ध्यात्वा तया ज्ञानं विनिर्देहन् हित्वा तां स्वेन जावेन निर्वर्ण सुखसंविदाः प्रनिर्देह्य
 प्रतर्क्य एतस्वो विधस्तं बधन इति मनः पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तया ज्ञाने वि
 निर्देहन् तां बहित्वा मुक्तसमस्तबधनस्तस्या वित्यन्वयः मनो मूलो हि संसारः मनश्चान्न
 मयः प्रलमयसो मयमन इति श्रुतेः ॥ प्रतो न्नशब्दो व्याप्तोऽपि व्याप्तो नो धारयि न्नेकी
 कुर्वन् ॥ प्रपस्तेजसा न्न तेजो निलेन तं च भूतादिमहंकारं महात्मनि महत्त्वेन तस्मिन् चिद
 योकारं व्यावृत्त्यज्ञानं विनिर्देहन् निर्वर्ण सुखसंविदां च हित्वा मुक्तवचनः सन्न निर्दे
 शेना प्रतर्क्य नस्वेनावेन स्वस्वरूपेण तथा वित्यर्थः ॥ प्रनेत तस्यैव त्वमुक्तिः स्ववितो
 द्वितीयस्य स्वरूपमाह ॥ तत्तन्मंत्रोपाशनोच्चाश्रवणं धुच्छिता तथा तत्राश्रमं त्रशास्त्रो
 क्तं मंत्रज्ञापपुरश्चरणं पूजादि क्रमसंज्ञा द्वितीयं तज्जगवश्च वएकी तेन बंद्नादिमात्र
 परिपाकस्तथा तत्र पूर्वां क्रमार्गस्तु जगवन्मंत्राणामानं त्यादनं तथा तत्र दानव्रततपो
 होमज्ञापस्वाध्यायसंज्ञा मैश्रेयोनि विविचैश्चान्यै कृद्भे भक्तिर्हि साभ्यते इति दशमि ज

राज्ञानोपायोऽथ कर्मैव हि संसिद्धिमाप्तिता जनकादयः इति श्रीगीतातः तथारते वैमि
षिकाराज्ञानात्मविद्याश्रारहाः योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ताग्रहैपि नवमस्कंधोक्तेः ॥
ज्ञानेपि हे विध्यमा केवलतात्मैकविषयं भगवद्विषयंतथा ज्ञानमप्यत्र निर्दिष्टं द्विविधं
शास्त्रापोषणैः ॥ तत्र केवलतात्मैकविषयं जराभरणमोक्षाय माप्नाम्यित्यपतंतियेषस्त्वात्म
रतिरेव स्यादात्मतत्संश्रमानवः प्रात्मन्येव संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इत्युक्तानुसारे
ण निःकामकर्मजं न संश्रुतात्मजावना जनिता प्रकृतिविपुलात्मज्ञानं तेन केवलं च
पानुक्तिः भगवद्विषयमपि द्विविधं ऐश्वर्यमात्रसाधनरूपं नक्ति प्रवर्तकं च ॥ अहं सर्वस्य
प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा जंतेनां बुधाभावसमन्विता इत्युक्ते तत्र प्रथमस्य प
र्वं ज्ञानांगत्वं मपि नक्ति द्वाराय योऽहं ॥ श्री भगवते ॥ यथायथोपरि श्रुज्यते सौमसु एव
गाथा मवण निजानैः ॥ तथा तथा पश्यति वस्तु स स्मैव तु र्यथैवां जनसंप्रयुक्तमिति प्रत्र
मूत्मेव स्तु शुद्धमात्मस्वरूपं योऽहं नवमे हरिश्च दृष्टांते सत्यसारां यतिं दृष्ट्वा स नार्थ
स्पव नृपतेः विद्यानित्रो न्नो प्रीतो हृद्य बविहिता गतिं ज्ञानमित्यर्थः ॥ तामेव गतिमाह मन

॥१९॥

६४

17

ज्ञाने साधु ज्ञे वां तरे वेति गच्छते ॥ प्रत एव दौषमानेन न गच्छंतीत्यादि बं संगच्छते सर्वथा तत्साक्षात्
 कारणानंदजनितं प्रीति निरूपितं सेवनं सुरवात्तावात् ॥ यद्यपि सात्त्विक्यादि साधकानामपि
 न प्रीति विना तत्तसिद्धिस्तथापि तेन ॥ भावस्पर्शः स्वहृत् नो साधुप्यगद लक्षणं संपन्नो ॥ वपि ३
 तात्पर्यं तत्तु भावस्येवेति नूनं तत्तित्येव्यते तत्र कर्म विष्णु रूप प्रवाद उपपासका ज्ञेयाः
 प्रजामिलं तत्र कर्तुं मोक्षार्थं येन स्वचर्म निरतस्य समाधि योग विद्यात्मयोग विज्ञिता
 भावस्य साक्षात् तानेव तैमिरदनु सेवनं वरुद्धान् दृष्टिं प्रयत्नं वितराम्य भयानशोकानि
 त्युक्तत्वात् ॥ तथा मनो ब्रह्मणि पुंजा नो यत्नस्तदसतपरमित्यारभ्य मये च लब्ध्वा त्मा मु
 क्तं च नन्दत्युक्ता सर्वा ते भागवद्भक्ति योगेन प्राप्ते भागवती गतिमित्युक्तेः ॥ सालोक्यादिकं
 भवेति ज्ञायते विष्णुरूपस्यापि ॥ नारायणवर्ममंत्रयोगः प्रसिद्धमेव भूवस्य पुपासना
 चतुर्थं प्रसिद्धं ॥ प्रजामिलं स्यापि यथाष्टवे ॥ सतस्मिन्नेव सदनं प्राप्ती नो योगात् स्थितः प्र
 त्याह तं द्विपगामो पुंजो जमन आत्मनि ॥ यद्युपारतयं त्वास्मिन्नदत्तीत्युरुषा मुरः ३
 पलभ्यो पलभ्यो भावववेद शिरसादिजः हित्वा कलेवरं तीर्थं गंगायां दर्शनादनुः

॥१९॥

[illegible]

परांगति मित्यादि प्रमाण सिद्धि त्वात् ॥ सकामस्य तु मंत्रजपादि प्रारण मोहन वसी करणे वा
 दनाघन पर्व फल जनकत्व प्राप्त्यैरेष्यते हि जननं वेति न तथा त्वं तत्साधन प्रकारोपि दुष्कर
 त्वेन मंत्रज्ञास्यैवोक्तः ॥ यथा गौतमीय तंत्रेऽपि तस्मात् विमुद्वापे मुद्वाकारा जितोद्भवा सं
 प्रहायेनोपदिष्टास्तेषां सिद्धिर्न वै भ्रवं ॥ प्रहर्निशं जपे न्मंत्रं मंत्री नियतमानसः प्रत्यहं
 क्षालयेच्छ्यामे काकी निर्जयः स्वपेत नाधिरोहेत पर्यं वरकृत्वा सो न चारयेत् न रक्त
 चंदनं लिपेद्द्रुपं तथा सुधी नैव हिरन्मनो कुर्यात्तामिसं च कदाचन सपश्यति न संदे
 हा गोप वेद्यं चरति मिति तथा तंत्रोक्तः ॥ मंत्राणां मयि सिद्धिस्तस्य सुसिद्धि र्पुस्त्याण
 शाधन प्रकारैः कल्पेनानिष्ट फल जनकत्व तंत्रैवोक्तं रिपु मूल निवृत्तनः यो ह्यथा
 द विदित्वैवं मंत्रं सपश्यतां ब्रजे हित्यादिते देवैः पूर्व मार्गस्य पथो क्तानुष्ठानेन भक्ति योग
 कामानां चिरं न भक्ति योग जनकत्वं तद्वारां सो लोकादिकं ॥ फलमिति ॥ निर्णीतं द्वितीयम
 र्गं तु मांसेव नैरपेक्ष्य न भक्ति योगेन विदुः ॥ न त्सा संयातया न त्सापत्रं संकीर्तने नैव
 सर्व स्वार्थं निलभ्यते ॥ तस्माद्भारतं सर्वात्मो भगवान्पुरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यः

साचदृष्टितमभ्येतिहासमृत्तिलमुद्धतीति साच। भक्तिः प्रीतिरूपप्रतीतिः ७

शुद्धोदयेकमुनिः सप्तकल्याणुकारं समादिबः किं तुरित्युक्तवतं परामारप्रत्युक्तं मार्केडेनयावतो
नः हाणयात हरिस्मत्येवदेहिना एकीरुत्यागता नेवगएने कार्यमापुषः इत्युक्तारवे योजीव
ति निरसंवे घो वषसाधिकः इत्यादिना तस्य न जननाधिकः प्रपुक्त जैषत्वं घत्वं स्थापितमिति शु
द्धमृत्तिलप्रवसेयं ॥ एवं कमागसादावपिततत्प्रसंगचरणदिना तथा त्वं ज्ञेयं किं वषडा पतक
प्रायां मे इत्युपक्रम एव च मे मनुष्याणामुद्धवात्मनि वेदिनां अपि संजायते नक्तिः को न्येत्ये स्यात्
सिद्धत इत्यनेन मुद्धने के रेवतत्सायनत्वमुक्तं साचनक्तिः श्रवण की र्त्तनादि परिपाकेन परिपाके
नाम नैरंतयेह क्रियमाणस्य रद्धिदशापन्नत्वं यदाहुः ॥ वेदने ध्यान विमोक्तं प्रवास्तौ रणाय
नी प्रीति नर्य वन्मपि वा सुदेवेन मुच्यते देहयोगेन तां वदिति ॥ श्रीरु वने देव वा वरात् तेषां
सततयुक्तातां चतुतां प्रीति पूर्वक मिति गीतोक्तं ॥ विष्णुपुराणे च ॥ नाय यो निसह स्रेषु येषु येषु
ब्रजाम्भं ॥ तेषु तेषु वलाजति रयुतास्तु सदा त्वमि या प्रीतिरविवेकानां विषयेषु न पायि
नी त्वामनुस्मरतः सामे हृदया नापसर्पेत् ॥ यायादृशी सातादृशीत्यर्थः ॥ कृतकृत्यो स्मिन्नान्व
रेणनेन यस्त्यपि भवित्री त्वत्प्रसादेन नक्तिरव्यभिचारिणीति ॥ श्रीनगावद्वाक्यमपित ज्ञेयं ॥ यथा

ध्यानं
प्रीति

ॐ

शुष्मर्तव्येयता तये न साध्यति मां योगो न संख्यं चर्म उद्व॥ न स्वाध्यायतपस्या
गोपया नक्तिममोर्जिता न्यक्तस्वचर्मवरणं बुजे हरेर्न जस्य बोधयते ततो यदि यत्र
बुवा नदमभूदसुर्यकिं को वधि आतो न जतं स्वधर्मताः॥ न हानं तपो ने ज्या न दौर्बनत्र
तानि व प्रीयते मलयप्रसा हरिरन्यदि वनमित्यादिः॥ श्री भगवतो नमः॥ सर्वधर्मकृता
विष्णोर्नाममात्रैव जन्मकाः सुरेन यगतिं यंति न तां सर्वं विप्रमिकाः॥ इति पात्रसह
स्त्रनमस्तोत्रवचनाद् मुक्तरम्यान्पनिरपेक्षया फलसायकमिति अतएव तृतीये कर्पे
लेन न युज्यमाना मां त्वा भगवत्पत्नित्वात्मनि सहसोस्ति द्विवः पंथा योगिनां व्रसति
इयं इत्युपक्रम्य सतां लक्षणमुक्ता ता एते सा चरः साधि संग दोष विवर्जिताः संगस्तेषु
यते कार्यसंग दोषहरा हि ते॥ सतां प्रसंगं नमवीर्यं संविदो न वंति हृत्कले रसायनाः कमाः
तजोपण दा स्वधर्मवर्णवर्त्मनि प्रद्वारति नक्ति रनुक्रमिष्यतीत्यादि निरूपितं पराशर
रु कमागादंबदास दा ल्यादयः मुद्न न कृतिषा पराशरस्य प्राकं जेन सत्तवाधिकस्य
निरंतरस्मरणं नृपभजनाधि केन ज्येष्ठत्वमुक्तं वद्विष्टां वगस्येति॥ तथा हि नक्ति

यद्यव एष दहं लोकस्य सद्यो विचित्रोति कल्पयेत तस्मै सुप्रवसेन मोक्षः इत्यनेन मुद्र
 चक्राचि च तालाप चरणे यसादना संगो। युरस्यो जयतो तरात्मनः विंदति हि प्रसंगतिंगत
 त्रमास्तस्मै सुप्रवसेन मोक्षः॥ इत्यनेन सिद्धोपाय स्वीकारिणः प्रपन्नाः उक्ता इति किंच
 उपासक च योस्तु स्मरन् यः सततं विस्मृतिं स्मरन् न जालुक्ति सर्वविधिनिषेधाः एत
 योरेव किंकरा इत्युक्ते नैरंतर्येण स्मरणं विधिः॥ तस्मादहं निर्दोषि सुसंस्मरन् गुरुबोधुनेन जा
 तिनरकं मुद्रः संस्तीर्णारित कल्पयः तथा प्रातः संध्यामध्याह्नोदियु संस्मरन् तथा
 कायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् प्रादि ध्यामात्यप्रवणत् तदनावे निषेधो ज्ञेयः
 प्रपन्नस्य तु श्रानुबूत्यस्य संकल्प इति विधिः॥ प्रातिबूत्यस्य वर्जनमिति निषेधः ननु निरं
 तरस्मरणं घागृहः ग्रहं स्मरामि भतदुक्ते॥ नयाति परमं गतिं नयने क्लेशेति साधनं तरसा
 गपूर्वकं च बलं न गं बद्धं॥ वयिषयानि यानि सत्त्वात्कीर्तनं स्मरणं दिवि राघव वा ज्ञानी २१ कथा
 तिज्ञेयं तदेवं कार्यं ज्ञानं न ज्ञि यो गत्वं स ज्ञो पापत्रयमुत्पन्नं संदधानं सिद्धोपायमाह
 सिद्धोपायो हि जगवानाश्रित सर्वदेहिना मिति श्रुतिभगवान् सर्वदेहिनां सिद्धोपायः त

५ मिति भगवता स्व। कृपातेनैव तस्य परमगति

व

तेनिसुखंवेतोमपिप्रतिस्पर्धितं तथात्वमप्रसादेननिर्वाणंपरमाप्ससीति॥ तथाप्राप्तमज्ञान
 पूर्वस्तुसुखः सर्वतोऽपि कस्मैहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथाभुक्तिर्नैवान्वयेतिप्रीतस्तु जगवदानु
 कृत्यात्मकतदनुगततत्त्वहादिमयज्ञानविशेषः तास्मिन्नपरमोपादेयत्वज्ञानंनैवावधीति
 विद्याप्रभुता॥ ज्ञानप्रधानायाः पर्येज्ञानप्रधानावेतिमाधुर्यंनोशीलरूपगुणवसोलीलानां स
 वेविशेषाणामनोहरत्वं॥ तत्राद्याप्रीतिर्यथाश्रीमदन्नूरस्यरथादकस्त्वमसतेष्वेवतत्रो
 रमृत्योश्चिरज्ञोऽस्यहोइति॥ द्वितीयाययाश्रीब्रजसुंदरीलैवीत्यालकारुतमुखंनवकुंडलश्री
 गंडुस्तेलापरसुखंहृतितावलोकं दत्तात्रयेवजुजडंयुगविलोक्यवत्तुः स्मियैकरमं वनवामदास्य
 इति॥ पुत्रमाधुर्यंस्वेवमाहृत्यज्ञानप्रयोगतत्त्वं॥ माहृत्यज्ञानपूर्वस्तुस्मैहो भक्तिरिति तत्त्वं तत्त्वं
 तत्त्वाप्रीतिरधिकारिवेतनविशेषाधिकरणकाना नारसनेदन्निन्ना॥ जगवत्सुखे ज्ञानमूलतानिना
 नाविषयेः कर्माण्यनुभावाकादवा आनिमेषादयतीनाना रूपतया समुद्भूयसीति तत्रप्रभुताज्ञा
 नप्रधानानां तु नतयेति विशेषः॥ श्रीजगवतेद्वितीये॥ श्रीमुखेनापुपासकमुद्भूतं कृपणानां
 नेदुक्तः॥ यथातपास्विनोदानपरायणमनास्विनोपत्रविदसुमंगलाः दैवतंविदतिविनाय
 दर्पणं तस्मै सुभद्रमवसेनमेतत्॥ इत्युपासका उक्ताः यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदोत्तमं यद्वंदनं

॥२४॥

२।

६३३०

॥

स्वयमित्युक्तास्वनिवेदिनस्यैव नो जनमुक्तं किंच ॥ वै सवसात्वतेऽप्यप्रतिपादयेदित्यादिना प्रति
पाद्यत्वेन विहितं ॥ न गवते दत्त नैवेद्यं निर्मात्यादिकं सात्वतत्वाविशेषाद्भूतेन स्वयमपि नो ज
नधारणादिना सोपयोग्यकार्यमेव स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिध्यति ॥ यथाऽग्रग्रासुदे
शेऽप्युक्तं परोडाशस्यापि यजमानपंचमाः ॥ पुरोडासं न सयंतीति प्रतिपत्तिस्तथोदेषपि
वचनादेव ॥ प्रत्ययासात्वतेऽप्यपि प्रतिपादयेत् ॥ इत्येवात्र ॥ वचनादिति चेतनं न हि वचने
स्ववर्जनमुक्ते ॥ प्रयतर्हि ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मने पिदानप्रसंग
तिचेतनदानस्य स्वस्वत्वनिराशेन परस्वत्वापदनद्वयत्वात् ॥ न वैवं प्रतिपत्तौ युक्तं पुरोडा
शस्य यजमानेऽपि प्रतिपत्तिर्दर्शनात् ॥ प्रतिपत्तिस्तु स्वत्वापादिकैव क्रयदिवत् ॥ किंच तैर्द
त्तानप्रदायेभ्यो योऽमुक्तेस्तेन एव स इत्यत्र समानकर्तृत्वात् स्वस्वत्वमिति चेत् ॥ इह संसमान
कर्मत्वप्रतीतोऽस्मात्समनिव्याहृतनजः सामानाधिकरण्येनान्वयात् ॥ कल्पनांतरेऽपि नाना
वाद्वाचकं विना देवेभ्यो दत्तमपि नोक्तमप्येव स्वयंदत्तपाद्यादिवत् ॥ विसुप्रतिमापटले
शेषमुक्तं प्रशंसति मुनयस्तत्त्वदर्शिनपुमानः खलु वाचंतितां ब्रूतं तरुणी मुखदिति

॥२४॥

एतेन संगतामु नवारिण मुक्तामवलुमध्याङ्गौ घापापनादिनी एवमुक्तामुकाकुस्थः शिवरीती
 र्थमुत्तमं ॥ गंगा गङ्गा समं च त्रे सैङ्गको घामहावलं महाभागवतानां च तीर्थयस्योदरे वृक्षे त
 तच्छरीरं नगद्वयं च विष्यति न संशयः ॥ इति पराशरस्मृतौ ॥ आपत्तुरयुनायस्य विमुक्तागोतमी
 नदी वैश्वी स्नानपुण्येन संगतामु नवारिण ॥ कथं तदाह ॥ रत्नसापहतासीतातेन प्रष्टा महात्मना
 नाशुक्रं सतदा तस्मै गोतमी तमसावता ॥ तेन स सातदा गङ्गा राघवेण महात्मना ॥ न त्वं शंससि दु
 र्बुद्धे तात्वापि मम जानुकी ॥ प्रथमं प्रति सर्वे स्तु न स्नातव्या नवतीति शापात् ॥ शिवरी स्नानजले
 न श्रीरामचन्द्रराघवेन संगता गोतमी विमुक्तेत्यर्थः किंच गुरुण च त्पुदिवसे ॥ नगं वज्रमवा
 सरे कार्त्तिकं श्रावणे वापि कुर्यादिष्टिच वैश्वी मित्याहारी तोक्ता ॥ श्रीवैश्वसमाश्रयं बंका
 र्यं किंच ॥ नगं वनिवेदितं नो जनमप्यावेक्ष्यकं ॥ तदुक्तमेकादशे ॥ त्वयो मुक्तसंगं यवा सोलं का
 रचर्चिता ॥ उच्यते नो जिनोदासास्तव प्रायोजनं नहीति ॥ तस्माददिनूपं मुखेनामने वेद्यमुदरे ह
 रे पादोदके वनिर्मात्स्यं यस्य मूर्ध्नि सवैश्वः ॥ इत्युदेः न नुस्वयमर्पितं ॥ स्वयं कथं प्रोक्तं दत्तापहा
 रदोषप्रसंगादिति उपत्रोच्यते ॥ वाचनिके र्थे यत्ने रप्रयोजकत्वात् तथ्याह ॥ प्रथमं स्वयं ॥ प्रसिद्धिं
 प्रतिकल्पेन यद्यो ब्रूत संबंधिभगवत्पूजाविधिं निरूपयतानि वेदितं तद्रत्नाय दद्याद्गुं जीतवा

लक्षणे अने पुंसापविष्टां विद्धि नागवतानां हितं इति तत्र संस्कारेषु तापो तु नाम पुंसां
 चक्र चारणं तत्र प्रमाणं प्रतिः पवित्रं ते विततं त्रासा ए स्यते प्रजुष्टं त्रासाप्यर्थे विविधतः
 अतस्तनूर्नतदामो प्रसुते सतासः सदा बहंतस्तत्समास्यते इति ह्येव हे प्रस्यार्थः हे
 त्रसा ए स्यते चतुर्भुखस्य पिनायकप्रजुस्त्वं विमेषां सर्वेषां गतात्राण्यर्थे विद्याप्रोसि
 ते व्यापकस्य तव विततं पवित्रं चक्रं सुरेशने स ह्यस्त्रा पवित्रं चरणं पवित्रं तैर्घटकाः
 श्रीशस्त्रे च पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारे सुरेशने पर्यापवाचका हेतव चक्रस्य परमा
 त्मन इति प्रजयत्रस्त्रीत्यध्याहार्यं तेन अतस्तनू अतस्त्वामः प्रपक्वः प्रदाय पा
 पशति पावत तत्र सिद्धि मोक्षलक्षणं सुखविशेषं नास्ते तत्पवित्रं सदा बहंतः अत
 एव सतासः परिपक्वस्तत्सुखमासते प्रसुवत इत्यर्थः अत्रातस्तनूरित्यस्य प्रति सं
 बन्धितया बहंत इत्युक्ते तस्य चक्रचारणं मेवागम्यते प्रस्यारव ह्येव सतास्यर्थे सा
 मवेदे मैत्रावरुणसारवापाकाचन प्रतिविशदी करोति यथा पवित्रमित्यग्निः प्र

० प्रतिनियतावतामजुनाधिकारबो ननु सर्वावतारसाधारणोभजनधिकार इति ०

४ नमः

अन्येवसंस्कृतात्मानोविधिनानिहितेनते यजतिस्वत्मास्वावेव दुःपूरेकभूतिकमिति
तेत्वयानिहितेनब्रह्माण्डमत्युक्तेनविधिनाज्ञेनपाप्मोत्तरवः प्रसिद्धवैभवधर्मप्रकरण
स्पर्धजनकालितत्वका निरस्ताग्नीजागवत्प्राणसिद्धत्वात् संस्कृताग्नात्मानः स्व
कीयसंबन्धिनोयते त्वत्त्वेदेवप्रधानास्वामेव यजतिसेवते यं भूतं त्वां वदु मूर्त्तीनां नाना
वतारतयाएवभूतिचमूलस्वरूपेणतादृशस्पर्धापकर्मत्राधिकारत्वेनसर्वावतारावता
रिनित्यकैवर्क्याधिकारादित्यर्थः ॥ अनेनतगवदुक्तेपंचसंस्कारारित्तमुन्यतरेकागमा
धुक्दीक्षाविधानसंस्कृतात्मनांस्त्वितं अत्रशिष्टान्तरेणपिदृशमेषि वाक् ॥ देवदत्त
मिमंलधा नलोकमजितं द्रियः येनद्रियेत्तत्त्वत्पादोसङ्गो व्योमस्मरं चकः यस्त्वा
विसृज्यतेमर्त्येग्नात्माप्रियमीश्वरं ॥ विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्यप्रतंत्यजेत इत्यप्रप
नं विनिंघ्नग्रहं ब्रह्मण्यविबुधामुनयश्चाप्रलङ्घयः सर्वात्मनाप्रपन्नास्वपात्मानं प्रेष
मीश्वरमित्युक्तं ॥ अनेनब्रह्माद्यादृतत्वेनास्यापायस्यात्यंतश्रेष्ठमुक्ते किंतुब्रह्मरहित
मधिकारकत्वेनातरेवतन्त्रेतिज्ञेयं तथैवादेशेयेवैजागवतात्रोक्ताउपायात्मात्म

॥२६॥

प१

२

२३

तोयया ग्रीषोषोपेक्षा लज्जनविधिना साध्या न्य भूती हिंसा विधेऽपवाचस्तथा त्रापि हिले
मुन निधे च स्पदी तोगा त्वेकमप्रवे शवपन विधि नैव ववन स्पवा च एव प्रतः अ
ति विरुद्ध नया ष कल्पित त्वनिधेऽपवाचन नि ॥ पतिव्रता यान करेति जातं त्वया पिये
नि नियतं विज ल्लादिति वदुन्मत् ॥ भाषाण निज्ञेय नितया च ह्ये त्वनुः जुर्द पुं द्रै तथा
च कं नित्य चारयते नरः तेनैतस्मिन् भूत न स्पे भुजत स्प विवर्द्धते ॥ श्रुति स्मृतौ पुं
पुत्रादिकं सर्वं प्रोक्तं करण निच प्रवृत्ते च खवव कर म्प नम कु यो च वै स च नम
यदा म नानि शाय नानि प्रहीत त स्थापयेत्त त्रम भ्येतु शि लां च कदि चिन्ता मिति
सन लु पार संहिता यो सर्व पाप विना कृति स्थाना स्यतु चारणं सर्व कल्याण दमि एषा
त्संसार नाशान् सुवर्ण रजताद्यैर्वा लोहेनापि ॥ तथैव च तया रथो गघ घार सु ना नं व सु
वृत्तं कं ज्वा लाव नु संपु क्तं स त्वा चैव वि जानतः ॥ प्र ग्ना प्रजाप्य विधि बहिर यद्
त्रि संपु त इति शरी ते ॥ ज स्मा च कं वि जानेन सं रं वै वै रये द्विजः सर्वा सु मे सु व स तं
श्री एव प्रति बो चनात् ॥ प्र नाय चा सोऽपु सुराः प्र देवा इति वै श्रुति रिति रिति यनेप

धा

अ

॥२६॥

हे

ने पु=

निर्वेसहस्रारः सहस्रारोनेमि^{ने} पिनात^{पु=} सतनूत्रणः सायुज्यसालोकतामात्रेति
 इत्युपनिषत् प्रत्रनेमि^{ने} वेननेमिपुत्रं वक्रमित्युच्यते सहस्रारशब्दानुगुण्या
 तस्यैवमन्यतरत्वादि सर्वेषु पिनादे प्रमाणेण नु^{ने} चेयानि विस्तरन्ति तात्र
 प्रपञ्च्यते ननु स्वकारिरे न्यदेवात्वेदे^{ने} त्रिकिणी द्विजइति किरणकरण निषेधात्
 तसैव क्रोदिधारणं निष्पद्यते त्रपञ्च किरणप्रापुच घृतज्वाघात निमित्ताइति
 तद्वाग्यात् तन्निरेव व्याख्यातत्वात् यदि वकि^{ने} ण करणेमात्रनिषेधपरंतदा
 त्रिशब्दो व्यर्थो स्यात् पुनेन रागासंचिनेगात्राणं न स्यात्पारत्रिकं सुखं संग्रा
 मत्रपरोगाधेवलस्थितेन दूष्यतीति बचनमपि गतायं रागादृतविषयत्वा
 निषेधस्य वक्रादिधारणस्य तु विधिमात्रत्वात् मोहोपनिषदि इति एतु नुजेवि
 त्राविभ्रयाद्वैसु^{ने} र्शने शब्दे तु शंखविभ्रय इति वेदे विहरितिकिं घटनमेव
 निषिद्धं ननु दाह ननु न्यायं देवताचिन्मिति बचनस्य कागतिरिति चेत् साया
 न्यदेवता चिन्धारणस्यैव निषेधो विज्ञाप्यतो विमुक्तिं चारणं नुविधिरेव

केन सर्वज्ञात्वा प्रत्यक्षापेक्षं त्वंतरेषु तदेव संस्तुतमभिमतमिति गम्यते ॥ नारदीये ॥ सर्वज्ञा
 तिसु यो न सौ विष्णु न सौ नवे न्मुने तस्योर्ध्वं पुंड्रं करणे ॥ प्रधिकारो बुधेः स्वत इति ब्रह्मांडे
 सर्वजर्णेषु मंडूकं कुर्वीरं पुंड्रं त्रासण्य विक्रमेण जपेहोमपरायणः ॥ विषत्रोक्तं
 न बहुनाचारपेक्षं पुंड्रं यो न चारयते स सौ मासवं चिन्मी ह्मं तं त्यजा मिरुरात्मानं
 मदीया ज्ञातिलिचिने तस्मात्सं प्राप्तमिच्छति वैष्णवे विमलनाभे ॥ पुंड्रं पुंड्रं मिहं चार्थं स
 धसंसारमोक्षं एव मित्यारि ॥ तदेवं सर्वेषां मूर्धं पुंड्रं चारणे धिकारः इव्यं पुंड्रं पुंड्रं मदा
 मुन्नयोद्धते नित्यमात्मवान् ॥ तस्य प्रसादं कुरुते विष्णुर्लोकं नमस्कृत इति नारदीये च
 घट्टं प्रथमं प्रथमं तत्र कारणमुच्यते ॥ इत्युक्ता उद्देश्यं सीत्यादिकं प्रतिष्ठितमित्यंता
 म्रतिमुपादाय ॥ तस्मात्तु म्रिकां प्राप्तां सर्व इव्येषु नित्यं ॥ म्रिकाया प्रचानत्वं वक्ति
 तन्नापरायति रित्युक्ता ॥ अथ क्रोत इति मंत्रमुपादाय प्रत्यक्षम्रतिरित्याह तस्माच्छेदं ॥
 तमादिम्रदित्युक्ते म्रदला म्रदकाया चेतारग्रह मिति निर्णीतं ॥ श्री वाराहे ॥ एकातिनेम
 हाभागा मत्स्वरूपविदेमला सातरालान् प्रकुर्वीरं पुंड्रं नमयदाहतीति ॥ ग्राह्यं

४ समस्तोः ससारपासे शिवं धत्ते तु भूतैः पुण्यैः पापैस्तन्मूलैरागादिभिश्च त्वयः ४

विजयविधिब्रह्मतेन पुनीत इति श्रुतेः अथ पुं पुं महोत्पत्तिविधिः उत्तरे पुं पुं परमेष्ठितारं नारा
यणं सार्वभौमं त्रिगुणं ॥ तात्वादिमुच्यते नरः सप्तस्तः ससारपासे रिह वैवर्धनं प्रित्तिपत्तो
रुं पुं पुं तात्वे त्वन्यवमुमु सुनरोच्यतां पुं पुं आयेदिति विध्यर्थः सार्वभौमं त्रिगुणं तान
योगं कर्मयोगं च जज्ञिद्वारेण त्रिगुणं प्रित्तिपत्त्यर्थः ॥ रह वैवर्धनं अतएव तत् तमेव विद्वान्
प्रतः इह प्रवर्तीत्यादिबं चोत्तरपूर्वाद्यामेव विनाशनादिधरति ॥ सूत्रकारैरेव निर्णीतं
यः करोत्युं पुं पुं पुं स आचंदनकर्मसुतेनां सुलभो ब्रह्म नेकास्मिन्नेव जन्मनि यावज्जी
वमिदं पुण्यं पुं पुं दृष्टातिथः जन्ममृत्युतरे मुक्तिः सद्यः प्राप्नोति पुं पुं नमित्युपबृंहणं
तत्र लोडवचना नुसारेणैकस्मिन्नेव जन्मनि फेदेतात्पर्यं तथा कच शाखाया च तोरुं पुं
उं शितं चक्रचारी विष्णुपरं आचरति ॥ यो महात्मा स्वरेण मेव सदादि स्थितं परात्परं
यन्महं तोमहांतामित्यादि नोर्दं पुं पुं चारणं सर्वथा विहितं कीदृशं तस्य संस्मानं प्रित्तिपत्त्या
यां प्रार्थयेत् एतरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मयेच्छिद्रं पुं पुं यो आचरति परस्य पुं पुं
नति ॥ स पुण्यवीजं न च वति समुक्तिमानं न वति ॥ पुनैव संस्तुतस्य विहितं तादाय वै एवा

मि

न

प्राग्रयस्वेन प्रच्युतः पितृकृत् श्रीप्रपत्तिं कारयित्वा च त्रमुपदिशेत् ॥ एवं प्रपद्य लक्ष्मीं तां प्रियं सङ्गु-
 नावतहारी तो त्ते ॥ यागस्तु ॥ श्रीगुरुहुरिवैश्वदेवे न इन्द्रो यत्पात्रं ॥ तत्र च पात्रे ॥ तत्र च मंत्रस्तदा वा-
 यं एजयेद्भूषणं दिगिरित्वा हारी ते तु ॥ प्राचार्यो न गवते समभ्यर्च्य निःस्त्राय नित्यार्चनार्थं सम-
 र्पयेदिति योगार्थं नुक्तः ॥ एवं प्रपत्तिं स्तुतत्प्रकाशकं च त्रांतरसङ्गवैषिष्ट्येनैव कार्यं तदुक्तं ॥
 द्वयेन सह शंखलोके वेदेन हि हिरण्यं त्वेतस्मात्तेनैव शरणं प्रपद्येत्तरमापतिं च मङ्गलं पूज्य-
 चिकः ॥ प्रहरे तव पादे क मूलं दास्यन्नुदासीनं विता नुदासीनं वितास्मि नृपः ॥ जन्मांतरसहस्रे-
 षु यस्मिन्ममतिरीक्ष्य ॥ दास्यं हि सुमक्तं नमिति सर्वार्थसाधकं मित्यादित्वा प्रमाणात्तदीय-
 शेषत्वं स्वतः पतया ज्ञायं किंच नातः ॥ परतरं तीर्थं वैशवाग्निजलाश्रयात् येषां पादोदकं पुण्यं
 गङ्गामपि पुनाति हीति ॥ पाराशरोक्तं वैश्वानां विमुद्धतीति ॥ नो रद्धानोक्ता वमहाभागवतानां
 नृपिवेत्योदादकं नृपः ॥ शिरसाधारयेद्भूक्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एतत्समस्तपापानां प्रायश्चित्तं
 नृपो तत्र निर्णीतं भगवद्भक्त्या दास्यन्निषेचनं शृंगीरुतो महाभोगो महाभागवतो हि जैः
 सर्वापराधैर्मुच्येत परं रुद्रिचं विंदति ॥ इत्यादि हारी तो क्वा श्रीवैष्णवपादतीर्थं स्वीकार्यं तदुक्तं
 पात्रोत्तरखंडे श्रीरामचरित्रे श्रीरामवाक्यं ॥ ततो वाचयन् श्रीमान्शरणगतवत्सल सर्वपापान्

विः चतुरंगुल मूर्द्धाग्रं गुले विस्तृतं मुद्रा द्विजः पुं प्रमुद्रं सोम्य सांतरालं नु धारयेत् ॥
 चिद्र मूर्द्धाग्रं यः करोति विपुलजीः ॥ सपर्यायेन तानेति नरकानेकविंशतिमिति पारमेष्ठ्य
 संहितायां ॥ सजुं सुपा मूर्द्धाग्रं कुर्यात्पर्यमं च पाश्चात्तये च न विन्यास मूर्द्धाग्रं पुं प्रमु
 होम्यत ॥ प्रत्यर्थमं च मिति ॥ प्रतिशयित सांतरालमित्यर्थः तदेवं हारिणं सप्रानत्वे
 सांतरालं स्वसोपवेष्टा ॥ प्रति सिद्धं ॥ वक्षिष्य स्मृतौ नासिका मूलं चारमं के शांतं सुप्रक
 ल्पयेत् ॥ हारिणं चतुरंगुलं ननु कुमेन सुगंधितेति हारीते ॥ आसदा नेतया होमे स्वाध्याये पित
 तर्पणे ॥ अथ याचेतं पुं प्रमुद्रं विन्यासो हि जसत्तमः पुं प्रमुद्रं सांतरालं तु हरिद्रा चारयेत् प्रि
 मिति तत्रैव श्रीपजात इति ॥ हृत्वा तुं कुं मेतं चारयति पाशो नर खे ॥ तत्तं पुं प्रमुद्रं पित
 त्रिं च्यात्वा मेतं चारयेत् ॥ अंतरालं मु सर्वं च हरिद्रा चारयेत् पुनामिति तदेवं पुं प्रमुद्रं चारण
 कार्यं ॥ प्रथमं हारीते ॥ यास्मिन्मासि नवदीर्घांतं नृत्तं नाम नोति ॥ यद्वा कुर्यात्प्राग्दिनाम
 तत्रैव शक्यं विहाय ताराणं च जेनाम वै स्ववदति मे त्रस्त सत्सं प्रदाय प्राप्त सदाचार्य
 मुरवाद्वा तत्र ॥ प्राचार्यं पि ॥ त्वं माता सर्वं लोकानां सर्वं लोकं चारयिष्ये ॥ प्रपराय सत्तैर्जुषे

विरोधिः॥ ज्ञातव्यतेतदर्थानांपंचकं मेव विज्ञेयैरिति॥ यद्यप्येवंप्रपन्नस्य कर्तव्यं तदन्तरं
 विधत्त एव सकृत्प्रपन्नैरेव फलमाप्नोत्यतः सकृदेव प्रपन्नोऽयः सकृदेव हि शास्त्रार्थैरुक्तो
 यंतारयेन्नरपित्यादिप्राप्ताणां त्रय्यपि भगवन्मुखो ह्यसौ हेतुत्वेन नित्यमुक्तं क्रियमाणं
 कैक्यं वधावच्छरीरपातं वर्णश्रमविहितं कर्मनुष्ठेयमेव तदुक्तं विलवाय चार्णवपातं
 नायकुलस्य च संग्रहाय च लोकानां चर्षादास्थापनाय च॥ प्रियाय मम विषेऽश्वदेव देवस्य सा
 र्व्विः एः मनीषी वैदिकाचारं मनसापि न लंघयेदिति॥ प्रब्रमनीषीति प्रपन्न उच्यते तत्प्र
 करणत्वात्॥ एकांतं भक्तिदंष्ट्रापि॥ स्वाश्रितानां स एव हि प्रनपेक्षितसालो व्याघ्रनेकसु
 खदस्वतः॥ एकांतं भक्तिसु॥ प्रनपेक्षता विषेऽममता प्रेमसंयुता भक्तिरित्युच्यते श्री
 ष्वप्रह्लादेऽश्वनारदैरिति पंचरात्रोक्ता॥ प्रनपेक्षता वर्जिता ममते न त्वयः॥ सकलफल
 देहिविमुक्तत्वाविलासदपितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदंस्वकृतविदिसजेतको नुको
 वातजेति मापविस्मृतये नु नृस्ये किं वा प्रवेक्षत वपादरजो जंघान इति ईश्वरस्य तु सा
 मर्थ्यं नालं भंजस्य विधत्त इति तस्य विधत्त इत्यादि प्राप्ताणां॥ प्रनपेक्षेतेति॥ सालो व्याघ्र
 क्य

अत्रतरुणी मुषगत तां वृत्तदृष्टांतवचनाच्छेषशब्दो निहितवचन एव ननु तदवशिष्टवचन इति
 निवेदितमोजनिर्जातिविषयस्तेनेयजेच्छेषाशनं देवं शेषासनाभिधानस्येत्यादिभिः शेषा
 शनशब्दप्रयोगात् ॥ इत्याख्यसंहितायां षोडशोपपदले समप्रयोगदेशेना निवेद्यहरेः किं विज्ञो
 त्तव्यं वागुरोस्तथा तत्रैव स्वमोजनप्रत्ययदधिदीरादेः पूर्वमनिवेदितस्या कस्मादुपास्थित
 स्य मनसा निवेद्यैव प्रोक्तव्यत्वमुक्तं ॥ तदा कस्मात्प्रवृत्तैव मनसापि समर्थं प्रश्नो यादिति
 शेषः ॥ किंच ॥ यत्करोषियदम्रासितकुरुष्वमदर्पणमित्यत्र देहचारणाय प्रश्नासितत
 यततत्तमदर्पणं प्रव्यतेत्या प्रव्यणं प्रर्पितं यथा प्रवतितया प्रवृत्तं कुरु इत्यत्रापि स्वस
 मर्पिततस्यैव मोजनमुक्तमिति दिक् ॥ पापेनापादिपंचसंस्कारनवेत्याकर्षकारकः प्र
 र्थपंचकविद्धिप्रोपहानागवतस्मृत इति ॥ नवेत्याव सुदृशानोर्द्धपुंड्रादितत्रिंशैरेक
 नभुजे स ऊरोर्मत्रपठनप्रवर्तनविधिनाहरे ॥ स्मरणं कीर्तनं विज्ञोः सेवावपरमात्मनः नः
 त्रणमंतस्य पुरुतस्तदीयानां समवर्तनं त्रसादतीर्थसेवावन्नक्तिर्न वविद्यास्मृता ॥ प्रर्थ
 पंचकं च प्राप्यस्य ब्रह्मणेनैव प्राप्तुं प्रत्यगात्मनः प्राप्नुयाथः फले प्राप्तिस्तथा प्राप्ति

र्थसिद्धिरितितन्मार्गस्य दोषरूपत्वमित्यर्थः किरातहृणं चेत्यादिपदपाश्रयाः सुच्यंतितत्वे
 प्रभुविभवेनमइत्यादेः ॥३१॥ इति श्रीरामानुजदासविरचितेविवेकत्रयोपायपरिच्छेदोना
 मद्वितीयोपरिच्छेदः ॥३१॥ प्रथेदानीं पुरुषार्थविवेकमाह ॥ नैश्वर्यं न च वैवल्यं साध्यं श्रीवैस
 वावलेः किंतु श्रीशानु नृत्यर्थं श्रीसुहृत्सितसेवने ॥ श्रीवैस्वाक्तेरितिसिद्धानां साध्यका
 नां वसर्वेषां श्रीवैस्वानामित्यर्थः नैश्वर्यं ॥ न च वैवल्यं साध्यं ॥ प्रपन्नपरिजाते ॥ ५ ॥ गाय
 पुष्पतथा वासो भूषणदियश्च न गृह्णन् ॥ तथा भोज्यानि वा नानि नात्मार्थं वैसवं हरेत्
 स्त्रीं स्त्रीसंगिनां चैव संसां वर्जयेत्सुधीः ॥ तस्मात्सर्वात्मना विद्वान् विषयाच्चिष्यव
 त्सजेत्त इति विषयाविष्यविज्ञानां विद्वद्वेशः ॥ सुदूरतः वारुणीदिगात् वसुव्रज नैडी
 किमाप्नुवादिति तस्यैव कर्मजितो लोकः ॥ दीपते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः ॥ नृप
 ते श्रुतिस्मृत्यादिषु विषयहेयत्वस्य बहुधाः प्रसिद्धत्वात्त्राप्यंते पुस्तपि विष
 यासाधेन सुखरूपता तथा हि रूपत्वावप्यवतियोचित्यिडेन नैः सुखमुदयतिसपत्न्याः
 देयः परिब्राजकस्य च एका मुक्तेरस्य राग एव न न बुद्धेरुदयात्तस्मिन् सुखरूपतामर्थे वा ॥

६ रुतना वमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहे न वानिति प्रत्र भवत्यर्धो ६
 सा हि सामीप्यसा नृपेव त्वय्यपुत दीयमानेन गृह्णति विनामत्सेवना जन्मः प्रयो विभूतिं
 मम मायिनस्तमैश्वर्यमष्टांगमनुश्रुतां श्रियं प्रागवतीनाम्यहयेति भद्रापरस्य भेदे
 भुवते नुलोके इत्यादेः प्रपरं च प्रत्राफनिकाना मुपदेष्टुं तादृशप्रपत्तिरिति वेपितम्
 लभन्त पूर्वोच्चारणं तत्त्वेन नगवदनुग्रहीतत्वेन सर्वोपपत्तिः यतः स्वानुग्रहीतत्वेन स
 र्वोपपत्तिः यतः स्वानुग्रहीत भक्तप्रवर्तितत्वेन तन्मार्गे पक्षपातो भगवतः प्रतएव दश
 भेदब्रह्मादिवाक्यं स्वयं समुत्तीर्य मुस्तुतं घुमन् प्रवाणं श्रीमद्भक्तसौहृदा नववत्पदो नै
 जस्योपायत्वस्वीकाररूपमार्गसंश्रद्धाये प्रवृत्तौ तादृशनिष्ठाभावो न तत्संबन्धिना प्रपन्न
 ग्रहं करोषीति भावेनोक्तं सदनुग्रहे न वानिति तत्संश्रद्धायिनोपेक्षेन तत्र एव भवति न वाय
 नौ त्वनिरूपणमिति तथा च न तथा ह्युवाच नृराज नृपयेत तप आदिति यथा ह्यसर्पित प्रा
 णस्तस्य रुधनिधेवया स श्रीबीनो ह्ययं लोकोपया ह्ये प्रवृत्तो नयः सुशीला सा च बोधयत्र
 नारायणपरायण इति प्रत्रसाधनमार्ग इवा सहायता निमित्तेन भवति नैयं यतस्तत्र सुशी
 लोः सा च बोधिः कोमाः नारायणपराः संति प्रतस्तन्मार्गस्थानां तत्सहायेनैव परमपुरुषा
 ६ न मे व तन्निधानं तत्तत्प्रदाय प्रवृत्ता

सितं ब्रह्मणि स्थितं॥ उच्यते रेखसंवेनो न परो निमनो मम श्रीमं त्रार्थे पि यो चे श्रीमते वि सवे तु म्पदा पाये
 स्प एवं करो म्पहं देहा काला चै य सुवे लायते रि त्या दि श्रु ति स्म ति सिद्धं स्वा भा वि क दा स्य मेव
 विना म त्से वनं जना इति॥ अ सु ग व द्वा क्पा त॥ य स्य तु दा स्य मे वा स्म र्ति ता मा ह॥ कि ल व त्रे इ
 ति॥ व लि वा क्पा च य य म्प्री कृ स्म ह्म हि यी वा क्पा न व यं सा धि सा ग्रा ज्य स्व रा ज्य भो ज्य म पु
 त वै रा ज्य पार मे ष्ठ वा ग्रा न त्यं वा हरेः पदं का म या म्प ह ए त स्य श्री म त्या द र जः श्रि यः कु च
 कुं कु म गं चा धं॥ म्प्री वो दुं ग दा भू तः॥ ब्र डा स्त्रि यो य द्वा ष्ठ ति पु लिं घ स्त ए वी रु थः गा व म्प्रा
 र यं तो गो पाः पा द स्म रं शं म हा त्म न इति॥ सा म्प्रा ज्य आ दी ति तु सार्व भौ मे ष्ठ पदं त ए न य भो ग भो
 क्ता णि मा दि सिद्धि ता त्स्व ब्र ह्म पदे मो ह त्सा लो क्पा दि ति त्र मे ए ते या नि पा द स्य म्प्री से वा नृ प
 मि त्यर्थः॥ तथा त त्प्र सं गा ए व त्र स्य द्वा मा स न व रा ह ए पा द शो ब तं ब्र ह्म वि श्र म्प ए वी ज न गं मो ध
 ल्ये के श प्र सा ध न य न य स प नो य हा र्यै दी सी स ताः प्र पि वि भे वि दे पु स्म दा स्म मि ति एवं
 श्री न ग व ते पि प्र ति प द मे वो दितं त त्र त त्रान्ते ष्ठ न तु दा स स्य दो ष त्व पार तं अ नृ प त य
 दुः ख नृ प त्व मे व दृ ष्ये उ त्तं व स्वा तं अं शु क्तिः पार ते म्पं च इति सर्वे पर व क्पा दुः खं सर्व मा त्म ॥३२॥

या

द्विष्युदरभरणं नंतरद्वेषोदपदर्शनात्तथात्वं किंच ॥ क्रमेत्वं इति कोमलेषु क्रमेत्वं कः
कटकलपटस्तन प्रियंवदनं हृद्यं क्रोडाविटपं कं कांतिगुह्याद्युक्ताचम्राणिषु विषयवि
षयकहेयोपादेयबुद्धेरनैपत्या नविषयजातसुखं रूपमिति ननु कैवल्यस्य नित्यत्वात्सु
खं रूपत्वाच्च पुरुषार्थं तत्सु मैवं ॥ नात्यंतिकं विगणयं त्यपि ते प्रसादं किं त्वदपि तन्नयं भ्रव
उन्नयैस्ते ॥ यै गत्वदं प्रि शरणं प्रवः कथायाः कीर्तनातीर्थयशसः कुशलारसज्ञाः स्व
र्गापवर्गजननरके अपितु त्वार्थदर्शिनः मत्सर्वप्रतीतंच सा लोकादिचतुष्टये नेष्टं तिस्रे
वया पूर्णः कुतो न्यत्काल विदुतमित्याह ॥ श्रीनागवैतै ॥ तस्यापि हेयत्वप्रबणतं तदुक्तं प्र
वीचार्थं भोगाश्चैविधिश्चिवादिपदंच ॥ किंच स्वात्मानुभूतिरितिया किल मुक्तिरुक्ता
सर्वतद्व्यजले जोषमहं जुषेयं हस्त्वादिनायतवदा समहुरेह इति कस्तर्हि पुरुषार्थः ॥ इ
त्यत्र ग्राह ॥ किं त्विति ॥ पतिं विष्णु स्यात्मे मरं सकारणं करणधियाधिपः सर्वस्येशावः य
स्यात्मा शरीरे दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मात्मनः स्याज्जीवनेष्टायहितेस्व
शक्त्या स्यादायदि ग्राह्या स्यात्स्वमेष्टा स्वभावसदा स्मरस्वत्वमात्मनिसंजाते स्वा

न

स

२९

नापारतं मृदुःखापपरतं मृदास्थितात्सर्द्वी नापारतं मृमेव सुखकरणमिति ॥ यथा लो
 कं मनु संचेय स्वातं मृमेव सुखकारणं चेत् ॥ न कथं सुखकाली स्यात्कीलोत्यादीववानरः
 मृयो मृपारतं मृदुःखापति विनिधिधतेत नु भगवदास्पेमनीषिणं ॥ ईश्वरो हं हं भोगी
 सिद्धो हं बलवान् सुखी स्यादिकानु संधानमा सुखमावमाह ॥ भगवान् सत्त्वरान्नवति प्रतएव
 चान न्यापि पतिरिति श्रुति ॥ सूत्रै अपि दुःख हेतु कर्मधीन पारतं मृ प्रति ॥ तेषां परे प्रात्मत
 त्वस्य शरीरत्वविधायक श्रुतिबलं त्वतो दास्य त्वस्य ते श्रुतत्वं कोचोपपत्तेः ॥ यस्यानु
 दास्यमेवास्मत्पितामह ॥ किल वत्रेति ॥ बलि बवनेन प्रत्कादादीनामपि परित्यक्तसक
 लमुखांतराणं ॥ प्रार्थनाश्रवणं च विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण इति पापवासा
 च परमोपादेयत्वमेव दास्यस्य सिद्धंतस्य वदशकाल प्रकाशदशापरिच्छेदानावमाह सर्व
 त्र सर्वदा सर्वविधं सर्वदशानुगं स्व रूपोपायसाधनं निर्णयो मुदाहृतः ॥ अतिशुश्रूषया
 नवतीत्यारभ्य अपरिमितधा नवतीति ससत्यकामः सत्यसंबल्यः ॥ सर्वे पुल्लोकेषु का

ध्या

वशं मुखमिति निषेधेति पारतं अमेवायु रति र्वाख्याता तस्मात्तं परि वर्जयेदिति श्रुतिश्च
 मुक्तं स्यात् तं अमेवायु रति र्वाख्याता तस्मात्तं परि वर्जयेदिति श्रुतिश्च मेवं हरी यति स्वरान्नवतीति
 सूत्रेण प्रतएव वातन न्याधिपरिति इति ॥ तस्मात्कथं जीवस्य पारतं अमे सुखमिति ॥ प्रत्रो
 व्यतेतत्र मुक्तोपि ॥ कदाचित्तदुःखी चेत्तन्ने सति पारतं तत्वात् शेषत्वात् वासं प्रतिपन्न
 वहिति हि प्रयोगः स्यात् तत्र तावत्सर्वत्र मुक्तस्य दुःखरहित निरतशयानं न दविद्या
 यकैः ॥ प्रहरीरं बावसंतं प्रियाप्रियेन स्पृशतः रसं ह्येवायं तन्मोहं नदी नवतीत्यादि श्रु
 तिश्च तैर्बाधः सुगमः उपाधिश्च दुःकर्म मूलत्वदुःकर्म जनिता ग्रीत्यादि दुःखकारणयो
 गित्वमित्यादिरुक्तः किंच प्राच्यदुःखित्वेन सिद्धसाधनं मुक्तिदशायां दुःखीतिसाध्यदुःखी
 दृष्टा तस्य साध्यवि कलता किंच न हि पति प्रभृतीनां पारतं त्रानार्थं पुत्रदासादयः ॥ सर्व
 सर्वदा ततो दुःखिनो ह्युपते प्रत्युत पारतं अमेव परमं भूषणमन्यमाना केचित् स्वभृत्य
 पुत्रादयः स्वातं अनिर्दुःखोपि रोषलोहितवज्जुषः ॥ परिवादाभिमानिनो विमन्यन्ते ॥ पूत
 स्तु स्यातं अमेवानिष्टं तन्मपरमपारतं अतिष्ठतममेव ह्युपते तस्मात्स्वातं आभिमानि

नैराण्यं नु तथैतैर्नरीयशाखोपनिषदि श्रीषास्मावातः पवते श्रीषोदेति सूर्यः श्रीषास्मादग्निश्चंद्र
 अमृत्यु र्थावतिपंचमइति शौद्यानंदस्य श्रीषीः ॥ मां सभूवति युवास्मात्सा च युवाऽप्यायवः ॥ प्राशि
 षोदृष्टि स्यो बलिष्ठः ॥ यस्येयं पृथिवी सर्वा विन्नस्य पूर्णं स्यात्स एको मानुषः प्रानंदः तेषे शतं प्र
 नु षः प्रानंदः स एको मानुष्यगं चर्वाणामानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं देवगं चर्वाः
 एणमानंदः ॥ स एकः पितृ ए विरलोक लोका नामानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं पि
 त ए विरलोक लोका नामानंदः ॥ स एकः प्राजान जानां देवाना मानंदः कर्म देवाः ये कर्म ए दे
 वानपियः ति ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं कर्म देवाना मानंदः स को देवानमानंदः ॥ ओ त्रिय
 स्य वा कामहतस्य ते ये शतं देवाना मानंदः स एक इन्द्र स्यानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये
 शतं मिन्द्र स्यानंदः ॥ स एको बृहस्पतेरानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं बृहस्पतेरानं
 दा स एकः ॥ प्रजापतेरानंदः स एको ब्रह्म ए प्रानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य स पश्यायं पुरु
 षे पश्यासावादित्ये स एकः सयः एव वित् ॥ अस्मा लोका त्रेत्यहत्तमन्नमयमात्मानमुपसंक्रा
 मतीत्यादिः किंच पुन्यराजानस्ते क्षपल्लोकानवन्तीत्यविदुषां क्षयलोकत्वकारणमन्यराज
 ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं प्रजापतेरानंद ३

रश्मि शेषे देशा रित्तल काल योगिनी प्रहृत वस्था स्वरितला स्वन न्यधी २
प्रचारे प्रवतीति स्मालो कान कामा न्ये काम नृप्यतु सवरान्ति विप्रनेन तस्य स्वसंकल्पमात्रपरि
ग्रहीत बहु रस्मि विनियोगा न हतया सर्वविधै कथं संभवः तदुक्ते ॥ श्रीवत्सवि नृमि प्रो ॥ श्रीशिवदा
स्ये करतिः ॥ सदाचारन करी शव नैयक दात्व दंति के इति विं ॥ यो वेद निहितं गुह्यं परमं ज्ञानं
सो सुते ॥ सर्वान कामान्साह ॥ ब्रह्माण विपश्चिता इत्यादि श्रुतौ तस्य सकल सुख भोग उक्तः यदा
पश्यः पश्यते रु कप्रवर्णं कर्त्तार प्रीतिं विबुध ब्रह्मयोग्यं ॥ तदा विद्वा सुपपापे विरूप निरंजनः
परमं साध्य मुपैतीत्यादि तु ज्ञानानंदयोरत्यंत साध्यमेव विवक्षितं न त्वै नैगमात्र साध्यं हि
गात्र जगत्पारवर्जं इत्यादि न भगवते सूत्रकोणे वै व्यवस्था पित त्याह पारम्य विदो षण्च
तत्राल्पशादृश पव्यवच्छेदके पथा द्वावर्ण्यो द्वावर्ण्ये स्ववर्ण निरूप्यः काचन कलपौ
त निष्कयोर्वा परमसाध्यो कौ परिमाण वैषम्यमात्रं निश्चिद्यते ॥ न तु वर्ण वैषम्यं तथा चापि नो
गमात्रे परमसाध्यं ॥ न तु जगद्वा पारदिन ॥ प्रा नंदगण तातु श्रुतौ न मुक्तस्य नंदतरतस्य विव
क्षया अपि तु ब्रह्मणे निरतिशया नंदविवक्षया सो सुते ॥ सर्वकामान्साह ॥ ब्रह्माण विपश्चिता
निरंजनः परमसाध्य मुपैतीत्यादि विरोधादेव श्रोत्रियस्य वा कामा इतस्य वैत्यत्र संसारद
शावस्त्व जीवस्य यथा यथानिः काम त्वं तथा तयो त्वा नंद प्राप्ति रित्येतद्वि वक्षितमिति श्रु

कं
कं

विद्मगवत्सा ज्ञात्कारसुखमात्रं ननु यथेष्टैर्कैर्कर्यादिसुखमिति दीयमानं न गृह्णति विनाम
 त्सेवनं द्विजा इत्युक्तमिति नेयं तस्माद्भगवदनुभवजनित प्रीतिकारित सर्वदेहा सर्वकाल
 सर्वावस्थावित्त सर्वप्रकारैर्कैर्कर्यमेव परमः पुरुषार्थ इति सिद्धं ॥ प्रशंखरीष इत्युक्तं
 विन्नीषाण ह तु मदादयो ब्रजलोकश्च प्रपन्नत्वेनानुसंधेयाः ॥ प्रपरं च एकांतित्वसंबन्धवतो
 गुरुशापनिमित्तजम्बूद्वीपवजाजोप्याग्निदाह नैमित्तिककरणवतोऽपि ब्रह्मप्राप्तिरित्यत्र
 वैवस्वतमनुपुत्रपृथ्वी नवमस्कंधे दृष्टव्यः यथा एवं सतः सगुरुणा प्रतिग्रहा
 त्कृता जलिः ॥ प्रचारय द्रुतं वीर उर्ध्वरेता मुनिप्रियं ॥ वासुदेवेन गवति सार्वभौमनिपरे
 मले ॥ एकांतित्वगतो न तस्या सर्वभूतसु हृत्तमः विमुक्तसंगः शांतात्मा सर्वधर्माक्षोऽप
 रिग्रहः यदृष्टयोपपत्तेन कल्पयन् वृत्तिमात्मानः ॥ प्रात्मन्यात्मानमाचार्यज्ञानतस्तः ॥
 समाहितः विचक्षोर्महीमेतां जडां च बवधिराकृतिः ॥ एवं वृत्तो वनंगत्वा दृष्ट्वा दावाप्ति
 मुस्थितं तेनोपपुक्तकरणे ब्रह्मप्रापपरं मुनिः किंच नारदा जसंहितायां ॥ प्रयत्तिस्त्रिविधा

त्वमुच्यते तच्च निःकर्षकं कर्माधीनत्वमेव तान्निरुतिश्च विदुषः सस्वरा एतवतीत्यत्र विवक्षितं
तः प्रतोपि कर्मवन्नपत्वमेवात्र निषिध्यते न स्वाभाविकं न ग्राह्यं न द्वयस्य त्वं ॥ प्रतएव चानन्या
धिपतित्वमेवोक्ते न त्वनधिपतिरिति तस्मात्स्वभाविकं न ग्राह्यं न द्वयस्य मेव पुरुषार्थप्राप्त
रखंडेऽप्रविष्टिनाः सदा तेषां विस्तृता संगता मुना तत्समानमुखं नित्यं प्राप्नुवंति प्रती
षिणः यत्र यत्र हरेर्लोकानां विश्वमुभवेत सः ॥ नाप्नुवंति पुनः सर्गं सर्गं स्वाह्वजतवः यथा
सौमित्रिनरतो यथा संकर्षणदयः ॥ तथा ते नैव जायंते सत्यलोका ग्रथेष्टया न पुन
स्ते नैव यास्यंति तत्पदं साम्प्रतं परं ॥ न कर्मबंधनं जन्म वै स्वानां च विद्यते ॥ विज्ञेय
नुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥ न वेदास्यं परे द्वा स्य वंचनं परिकीर्तितं सर्ववंचन
विनिर्मुक्ता हरिदासा निरामयाः ॥ प्राग्रसु नुवना ह्योका पुनरावर्तिनो ज्ञाणः ॥ कर्मव
चमयादुःखमिह सौख्यं भयप्रदाः ॥ बद्धाया स फलादुःखं जानिना ह्योका हेतवः इत्या
दि ब्रह्मवेवर्त ॥ हरेरुपासना चात्र सदैव सुखं नृपिणी ॥ न वसाधनरूपा सिद्धिरूपा त्रसा
च्यत इति उपासनाविशेषजनितसालोकादी तत्तत्लोकोक्तिः सुखानुभवपूर्वकया त्वं

वेगीकरोत्येवेति॥ ग्रंथार्थमुपसंहरति॥ स्वतृपोपायसाध्यानासंग्रहः॥ समुदाहृतमिति पापीय
 सोपि॥ शरणगतशब्दभाजो नोपेक्षणी॥ मिमतवोचितमीश्वरस्य त्वज्ञानशक्तिकरणसुस
 तीव्रनेहपापंपराकृतिसुमहंतिमामकीनं॥ सोयं विवेकत्रयरत्ननामा॥ रामानुजाचार्य
 कृपेकसिद्धः॥ १॥ ग्रंथो मुहुर्वै सववयवैव्योः श्रीवै स्ववानां वमुदंतनोनु॥ २॥ यथांगु
 णं करुणालत्वेन सुखं महत्वं च मप्रपिजातं तेषां कृते कोपकृतिर्यपेतसानागसां
 रानप्रपद्ये॥ ३॥ प्रसंगतो वापि सुसंगतो वा योर्थो मया यं सह साध्यत्वे वि सोयं ह
 मिचरणैव तस्मात्स एव संज्ञो ध्यायिता वयेयः॥ ४॥ यत्तु पाजनि तो ग्रंथो येन व प्रेरि
 ता स्म्यहं॥ मदीयं वापलं तेन न धार्यं निजमानसे॥ ५॥ श्रीम घृती इ करुणालवला
 सितेन यद्द्वस्मणे न लिखितं सहसैव तत्र संतः॥ स्तुप स्तपरिशीलन सुखभावाः
 साकृत्वमेव गमये वेदवधं॥ इति श्रीरामानुजदासविरचिते विवेकत्रयरत्ने सा
 ध्यविवेको नाम तृतीयः परिच्छेदः॥ श्रीरस्तु लिखितं नानुमिश्र हि सारिया मित्ररुपा
 राम॥ संवत् ७५३ मिति पौष सुदि॥ १०॥ रत्नं रत्नं॥ लिख्यं परसराम पुरमये॥ मुनं

३५

॥३६॥

ज्ञेया करण त्रयमेतत्: गुणत्रयविभेदादप्येक कात्रिविधानवेत् ॥ प्राणमोकनमुखेन न्या
 सलिंगेन केवलम् ॥ गुर्वधीना न गवति प्रपत्तिः कायिकी क्वचित् अविज्ञातार्थतत्त्वस्य प्रपत्ति
 रयतः ॥ परं गवधीनस्य कस्यापि प्रपत्तिर्वाचिकी भवेत् ॥ न्याः अलिंगवतांगेन धिपार्था इत्य
 तत्त्वतः ॥ उपासितगुरोः सम्पक् प्रपत्तिर्मानसी भवेत् ॥ यदि इच्छन् प्रति कुलानि सर्वभूतानि
 कं पितम् ॥ प्रपद्यते हरिं मोहात्सा प्रपत्तिस्तुता मसी गृहीतान् विविधान् कामान् ॥ यदका
 मे न गवतवत्सलम् ॥ प्रपद्यते हृषीकेशं ताम्रिणं राजसीविदुः ॥ परित्यज्या खिलान् कामान् न
 त्सेवा त्सेभ्यं हरिम् ॥ प्रपद्यते दाससुचिर्यं देव्या सतु सात्त्विकी हीना हीनतमा वैबरजसा
 तमसा कृता ॥ सत्त्वेन यात्रयुज्यं ते मुखा स्ताः परिकीर्तिताः ॥ सत्त्वया मानसी त्वेका तत्र मु
 ख्यतमा मता तया हि ॥ परमं सिद्धिं सद्यो यं गतिमनीषिण इति श्रीमद्रामायणे वदो जलि
 पुटं दीनं याचं तं शरणं गतं न ह न्यादानं संस्यार्थमपि शत्रुं परंतपेति ॥ श्रीरामे न्या प्रपन्न
 स्य न परित्यागः ॥ क्वचिदिति ज्ञेयं प्रतिश्रुमन् विंदते ॥ प्रपद्यताः स्वर्गं हन्ते कान्नस्य विप्र
 वयः ॥ जीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रुं वसेन्द्रा देवाः ॥ अहंरतिं वज्रमिति ॥ तस्मात्प्रपन्नं न गवा